

کاتالوگ نمایشگاه آجرهای لعابدار بوکان استرداد از کشور سوئیس

یوسف حسن زاده و جان کرتیس

تهران: موزه ملی ایران / بوکان: موزه استاد حقیقی

THE
SARIKHANI
COLLECTION

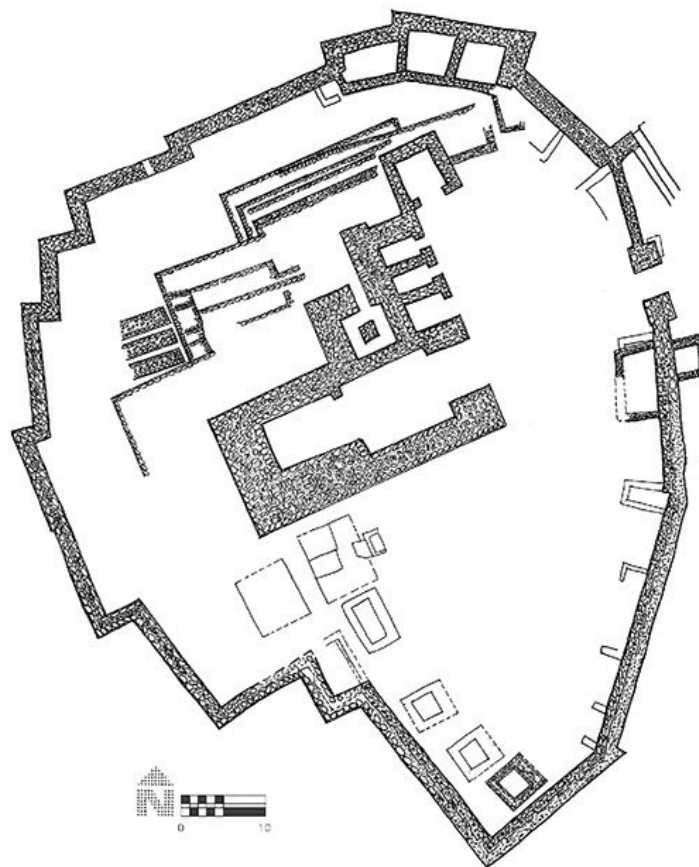

آذربایجان غربی

نمای کلی محوطه قلایچی (کارگر و همکاران ۱۴۰۰: ۱۹، تصویر ۳)
General view of Qalaichi site (Kargar et al. 2021: 19, Fig. 3)

پلان بقایای معماری محوطه قلایچی (کارگر و همکاران ۱۴۰۰: ۲۳، تصویر ۵)
 Plan of Qalaichi Architecture remains (Kargar et al. 2021: 23, Fig. 5)

The exhibition of
**The repatriated Boukan
glazed brick collection**
from Switzerland

Yousef Hassanzadeh and John Curtis

2021

The exhibition of the repatriated Boukan glazed brick collection from Switzerland

---

Yousef Hassanzadeh and John Curtis

Photographer: Neda Tehrani and Nima Fakoorzadeh

Cover design: Aso Mamzadeh

Art director and Graphic designer: Nima Fakoorzadeh

Printing supervisor: Baloot Noghrie Inst.

Iran National Museum press

©2021 by Iran National Museum

ISBN: 978-622-96536-2-3

Iran National Museum, Prof. Rollen St., Siy-e Tir St., Emam Khomeini Ave., Tehran, Iran.

Tel: +98 (0) 21 66702062-4

www.Irannationalmuseum.ir

Published in conjunction with “The exhibition of the repatriated Boukan glazed brick collection from Switzerland” (Spring 2021). The Exhibition hosted in Iran National Museum (Tehran) and Haghighi Museum (Boukan) supported by Sarikhani Collection, Switzerland Embassy in Tehran, Boukan Minicpality and west Azarbaijan ICHTHO.

Iran National Museum

General Director: Jebrael Nokandeh
Deputy of Cultural affairs: Fereidoun Biglari
Deputy for administrative affairs: Omid Kamalvand
Research Group: Yousef Hassanzadeh (Head), Maryam Moatamedi Nasr, Roshanak Jahromi
Office of Public Engagement and Education: Nina Rezaee (Head), Maryam Panahi and Leila Heidarpour
Office of Cultural – Historical Properties: Javad Nasiri (Head) and Ameneh Kouhi
International and Legal Affairs: Masoumeh Ahmadi (Head) and Mehrzad Khodaei
Publication: Omolbanin Ghafoori
Conservation Department: Parvaneh Soltani (Head), Mahnaz Mardfekri, Farzad Goshayesh and Maral Dadashzadeh
Public relation and communication: Hasan moradi and other colleagues
Security Staff: Sadegh Askari and other colleagues
Office of security: Reza Kiafar and other colleagues

Embassy of Switzerland in Tehran:

Ambassador: Markus Leitner
First Secretary: Thomas Widmer
Press Officer and Translator: Mitra Behnam Mojtahedi

Embassy of Iran in Bern:

Ambassador: Mohammad Reza Haji Karim Jabbari

Embassy of Iran in London:

Ambassador: Hamid Baeidinejad

Center for International Legal Affairs of the Presidency:

Head of Center: Hamidreza Olomi Yazdi

Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts

Minister: Ali Asghar Monesan
Deputy of Cultural Heritage: Mohammad Hassan Talebian
International Affairs: Alireza Yazdi
Legal Affairs: Ebrahim Shaghaghi
Iranian Center for Museum Affairs: Mohammadreza Kargar (Director), Omolbanin Neamat Gorgani, Mohammadreza Zahedi, Sharareh Farokhnia and Mohsen Dana
Ministry Security Affairs: Javad Jahanbani (General Director) and Mehdi Asgari (Deputy of Security Affairs)
Public relation and communication: Alireza Bye and other colleagues
Security Staff: Amir Rahmatollahi and other colleagues

Provencial ICHTHM in West Azarbaijan

General Director: Jalil Jabbari
Deputy of Cultural Heritage: Hassan Sepehri
Head of Muesum Affairs: Reza Heidari
Head of Security Affairs: Hassan Mohammadi
Curator: Nahideh Rezaei
Public relation and communication: Keivan Norouzi

Haghighi
Museum

1948
Boukan
Minicpality

Collegues in Boukan City:

Governor: Mohammad Aminzadeh
Political Deputy of governor: Awat Brakhasi
Head of Boukan Central District: Hassan Khzri
Head of Simineh District: Jamal Mohammadi

Boukan Parliamentary: Anvar Habibzadeh

Boukan Islamic Council: Ali Ghzlji (head), Ahmad Salehi, Hassan Sanaati and Khled Yousefi

Boukan Minicpality: Babak Roustampour (Mayor of Boukan), Mohammad Abbasi (Deputy of Administrative Affairs), Majid Ghafari and Karim Mardani

Haghighi Museum: Najmaddin Khoshravesh and Nader Faraji

Boukan ICHTHO: Shorsh Mohammadpour (Head), Esmail Rahimi (Security Staff), Sadegh EbrahimiAzar, Reza Rahimi and Omid Ahmadzadeh

Boukan Law Enforcement: Salman Heidari and Other colleagues

Digital documentation and Virtual exhibition: Miras-e Arka Company (Mohammad Yari and other colleagues)

Special Thanks to: Jeremy Scott, Hans Rohrer, Vesta Sarkhosh (Curtis), Ina Sandman and Wouter Henkelman.

Introduction

Ali Asghar Mounesan
Minister of Cultural Heritage,
Tourism and Handicrafts

Cultural heritage of countries around the world have gained a universal attention thanks to the actions and efforts of cultural institutions such as UNESCO, participation and presence of experts from different countries in common scientific projects, as well as international symposiums that are being organized in this regard. This synergy has brought different nations to a shared understanding of the human heritage and has led the enthusiasts of science and culture from each corner of the world to act together in preserving the heritage of our world. This is why the destruction of historic monuments of Bamian in Afghanistan, Syria and Mesopotamia at the hands of fanatics, and the burnings of Notre-Dame cathedral in Paris and the National Museum of Brazil broke hearts of many around the world.

This synergy and the common concern for cultural heritage has led all countries from different parts of the world to strive in order to help preserve the heritage of other countries and return the smuggled collections to their homeland despite the vast international network of smugglers of historic artifacts.

We are pleased to have witnessed the cooperation of Swiss government who made affirmative actions in observing the international laws in this regard and helped reclaim the glazed bricks of Qalaichi, Boukan, back to our country. Without a doubt, this constructive measure taken by the Swiss administration has been instructive for all countries and a reminder of the significance of the world cultural heritage and the necessity to act in unity in the global society in order to preserve the values and heritage of all nations.

We are happy to receive and welcome the Swiss Embassy in Tehran who will accompany us at the inauguration of the reclaimed Boukan bricks exhibition that we will host in Tehran and Boukan. The Iran National Museum acknowledged the importance of holding this exhibition both nationally and locally and devoted a special place in its agenda as well as its mission to exhibiting these artifacts in their hometown.

We hope that these measures lead the people of our country to recognize the value and importance of these monuments and become the guardians of their own cultural heritage in order to prevent profit seekers from damaging these invaluable and irreplaceable gems.

Foreword

Markus Leitner
Ambassador of Switzerland

Switzerland is proud of its cultural heritage. We cherish the Old City of Berne, the Three Castles of Bellinzona or the Abbey of St. Gall, which are all part of our cultural and natural sites and living traditions inscribed in the UNESCO World Heritage list. It is with this sense of pride and respect that we admire the ancient, rich and diverse Iranian cultural heritage.

Last year, Switzerland and Iran celebrated 100 years of diplomatic presence with a variety of political, economic and cultural exchanges. We can look back on bilateral relations that have been built on trust, friendship and mutual respect.

When Swiss authorities discovered and seized in a customs warehouse, illegally exported glazed bricks from Boukan, we added another chapter to the close and constructive cooperation between Iran and Switzerland by repatriating these artefacts and by ensuring public access to this important Iranian heritage. And it is in this spirit that we celebrate on this occasion the return of artefacts related to the 3000-year old Mannaean culture in north-west of Iran.

I am grateful to the Iran National Museum and the Iranian Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts for their cooperation in the repatriation of these works of art, as well as for organizing this exhibition while providing a bilingual catalogue. I am delighted that the Embassy of Switzerland could actively participate in this valuable endeavor.

I sincerely hope that the cultural relations between the two nations will further intensify and that the cross-cultural dialogue in place paves the way for the further promotion of peace and friendship between our two countries.

Boukan, a city at the heart of historical Heritage

Babak Rostampour (Mayor of Boukan)
Ali Ghezeli (Director of the 5th Islamic Council of Boukan city)
Mohammad Aminzadeh (Governor of Boukan)
Jalil Jabbari (General Director of the Cultural Heritage of the province of West Azerbaijan)
Anvar Habibzadeh (Boukan Parliamentary)

Boukan is a city located where the plains of southern parts of Lake Urmia meet with the lower edges of Northern Zagros Mountains, within a region known as Mokrian, at the currently political frontier of provinces of West Azerbaijan and Kurdistan. It is one of the main transportation routes passengers use to travel from the west (Hamedan, Elam, Kermanshah) towards the northwest (Urmia, Tabriz, Ardebil) and vice versa. It has a population of 250 thousand people and its two effluent rivers of Simineh and Zarrineh, provide the potable water for many cities in the northwest of Iran. The economy of its people is primarily based on agriculture and livestock breeding.

In addition to its environmental attributes, Boukan is a historical and cultural city, where numerous self-made artists and literary scholars have risen to fame: Master Ghaleh Mareh (Master of Ney), Hassan Zirak (famous singer from Boukan), Khatuzin (the puppet-maker lady), Osman Rahmazadeh (master of wooden puppets, also known as Iran's Father Geppetto) and tens of other renowned poets and writers.

Within the present territory of the city of Boukan lies tens of archaeological sites. Among them, the sites of Aliabad (with evidences from the early Bronze Age cultures dating back to 5000 years), Sardar Castle (with habitation evidence dating back to 5000 to 3000 years) and Qalaichi (a 2800 year ancient temple belong the Mannaeen kingdom). All of these sites that are located within a 5 at

10 kilometers frame overlapping the actual territory of the city of Boukan have been scientifically excavated. However, the sites of Aliabad and Sardar Castle were unfortunately excavated to a limited extent (stratigraphy trench) and both remain buried in an area as vast as of 10 hectares under the actual urban texture of the region. Moreover, Teppe Qalaichi, which has been scientifically excavated for a period of 9 seasons, has remained unpublished and the site is left in poor conditions.

Repatriation of the glazed bricks of Qalaichi Boukan, from Switzerland, which was made possible with the assistance of Iran's diplomatic authorities and the ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts and the supervision of the Iran National Museum, has been a great victory. The exhibition has provided the Iranian people and the citizens of Boukan with the opportunity to become closely acquainted with the rich heritage of their homeland. It has also acted as a warning signal to the country's and the region's authorities not to neglect the invaluable heritage of this territory and a loud reminder to those who have the intention of pillaging this country from its precious inheritance and mercilessly put the culture and history of this land for sale.

We are proud to have played part in the organization of the exhibition of repatriated glazed bricks of Qalaichi from Switzerland and in the expediency if this incident. We would like to extend our sincere gratitude to the directors at the Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts, the diplomatic system of the country, the Embassy of Switzerland in Tehran and most particularly the hardworking and diligent director of the Iran National Museum, Dr. Jebrael Nokandeh, who made possible the staging of this exhibition in Tehran (Iran National Museum) and Boukan (Ostad Haghighi Museum). We hope that this exhibition paves the way towards profound understanding of the importance of conservation and protection of our cultural heritage and acts as a starting point for publishing and introducing the findings of our ancient history to the world.

Repatriation of Qalaichi Bricks, the Result of Cultural Diplomacy and International Dialogue

Jebrael Nokandeh (General Director of the Iran National Museum)
Mohammadreza Kargar (Director of GOMCHTO)
Mohammad-Hassan Talebian (Deputy of Iran’s Cultural Heritage Organization)

Historic-cultural destruction and smuggling is a current dilemma facing many countries around the world, which has led to the establishment and ratification of a number of legal treaties and regulations. The result of Iran’s diplomatic endeavors and cultural diplomacy during the past few decades has been the return of at least 18 collections of historical and cultural objects to our country and to the Iran National Museum.

The repatriation of 51 pieces of Manaeen glazed bricks from the Qalaichi site in Boukan has a unique story of its own. The artifacts were illegally removed from the country by smugglers during 1980s, and were stored in storage in Chiasso bonded warehouse (near the Switzerland – Italy border) and offered for sale by an Iranian family. Dr. John Curtis, the curator of the British Museum, visited these objects with the aim of purchasing them for the Museum. Specialized in Iran’s Iron Age, he recognized that these artifacts belonged to the Mannaeen culture and came from the Qalaichi site in the northwest of Iran and therefore, must be returned to their country of origin. Consequently, he recommended the British Museum not to purchase these artifacts and instead return them to Iran, an advice he gave to other museums as well, due to the hesitation of the possessors of the objects.

List of Reclaimed Objects to the Iran National Museum

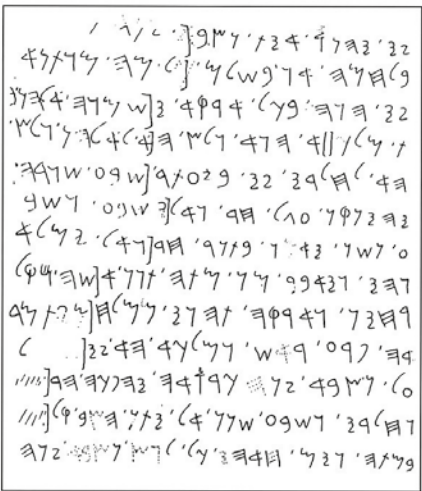
#	Collection	Country	Number of Items	Period	Year of Reclamation
1	Collection of Persepolis Tablets	U.S.A	179 tablets	Achaemenid	1948
2	Collection of Tablets from Persepolis	U.S.A	37047 broken pieces of tablets	Achaemenid	1951
3	Choghamish Collection	U.S.A	155	Prehistory	1970
4	Gilded silver plate	UK	1	Sassanid	1999
5	Objects of Iranian Origin	U.A.E	556	Islamic	2001
6	Collection of Tablets from Persepolis	U.S.A	300 Tablets	Achaemenid	2004
7	Jiroft Collection	UK	118	Third Millennium B.C.	4/5/2005
8	Tiles from the Mausoleum of Sultan Shahabuddin Ibn Ahmad	UK	42	Islamic	2008
9	Jiroft Collection	UK	18	Third millennium B.C.	6/3/2013
10	Griffin-Shaped Metallic Rhyton Attributed to Kalkamakreh Cave in Luristan	U.S.A	1	Iron Age	28/9/2013
11	Khorvin Collection	Belgium	349 ceramic and metallic dishes	Iron Age	26/12/2014
12	Choghamish Collection	U.S.A	135 items in 108 rows	Fourth millennium B.C.	22/4/2015
13	Sassanid Clay Beads	U.S.A	73 clay beads	Sassanid	8/5/2016
14	Reclaimed Collection from Various Periods	Italy	30	Third millennium B.C. to Islamic period	6/11/2016
15	Grey Ceramic	Germany	1	Iron Age	2017
16	Embossed Achaemenid Soldier from Persepolis	U.S.A	1	Achaemenid	2008
17	Collection of Tablets from Persepolis Fortification	U.S.A	1783	Achaemenid	2/10/2019
18	Glazed Bricks from Qalaichi, Boukan	Switzerland	51	Manaeen	19/12/2020
Total			40840		

Eventually, during 2012 Dr. John Curtis was informed by the possessors that the bricks were confiscated by Swiss authorities based on the Federal office law concerning the international transfer of cultural property. Thanks to the follow-throughs by Dr. Curtis (whose comprehensive report is provided here in this catalogue), the diplomatic collaboration of our country and the cooperation extended to us by the Swiss judiciary system, these bricks were finally handed over to the Iran National Museum on December 19, 2020.

We would like to express our most sincere gratitude first and foremost to Dr. John Curtis for his persistence and follow-through during the past 30 years, which resulted in the repossession of our national artifacts. Conscientious efforts by the main lawyer of the dossier in London, Dr. Jeremy Scott, the Swiss lawyer, Dr. Hans Rohrer, our Ambassador in London, Hamid Baedinezhad, and the director of the Center for International affairs of the Presidency (CILA) in Paris, Mr. Javadian, have had a significant role in achieving the outcome of this lengthy, complicated and multifaceted dossier. We sincerely thank all of you.

The staging of the exhibition of the repatriated bricks at the Iran National Museum and Haghighi Museum in Boukan was made possible due to the cooperation and coordination of many, whose names have been mentioned in the catalogue, within the page dedicated to colleagues. We thank them all. The willingness and support of the Mayor of Boukan, Mr. Babak Rostampour, who is an enthusiast of cultural issues, the Director of the City Council of Boukan, Mr. Ghezeli, and the Chief Director of Cultural Heritage of the province of West Azerbaijan is praiseworthy and much appreciated. And last but not least, we extend our gratitude to the dear people of Boukan who are the hosts and inheritors of these invaluable artifacts.

- 1- zy - yhns - ʔyt - nšb[ʔ-] znh [(?)]
- 2- blḥmh - ʔw - bšlm - kl - mh - mwtnʔ - [(?)]
- 3- zy - hwh - bkl - ʔrqʔ - ysmwh - ʔlhn - b[b]
- 4- t - mlkʔtʔ - hwʔ - wls - hʔ - lʔlhn - wls -
- 5- hʔ - lhldy - zy - bs/zʔtr - šbʔ - šwrh -
- 6- yhynqn - ʔgl - ḥd - wʔl - yšbʔ - wšb
- 7- ʔ - nšn - yʔpw - btr - ḥd - wʔl - ymlʔ
- 8- why - wyʔbd - mn - mth - tnn - ʔšh - wql -
- 9- rhyn - wʔrqh - thwy - mmlḥh - wytmr
- 10- dh - prʔ - rʔš - wmlkʔ - hʔ - zy[kt]b
- 11- ʔl - nšbʔ - znh - krsʔh - yhpkh - hd[d]
- 12- whldy - wšbʔ - šnn - ʔl - ytn - ḥšr - qrb[t-]
- 13- bmth - wymḥʔhy - kl - lwš - nšbʔ - znh -

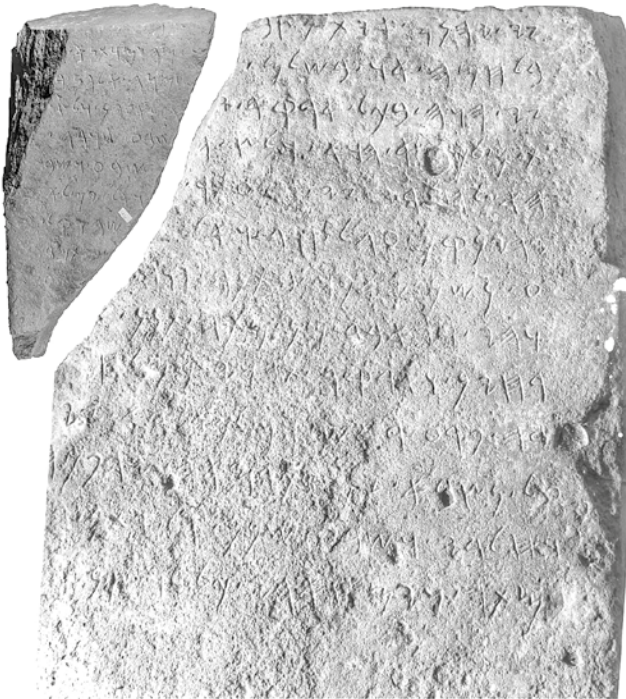

Fig. 1. Qalaichi Aramaic Inscription and its transcriptions (Photo by Yousef Hassanzadeh and Transcription after Rasol Bashash 1976).

The Restitution of the Boukan Bricks

Dr. John E. Curtis
Formerly Keeper of Middle East
Department, British Museum

I was taken to see this collection of bricks on 9th October 1991 in my capacity as Keeper of the Middle East Department at the British Museum. At that time they were in a bonded warehouse near Chiasso close to the border between Switzerland and Italy. The collection consisted of 52 glazed bricks with painted decoration in a variety of colors including black, brown, light blue, yellow and white. There were 43 full-size bricks and 9 smaller bricks, apparently half or quarter size. I explained to the possessors that the British Museum would not be able to purchase these bricks as they clearly derived from the site of Boukan / Qalaichi in Iran and had been illegally exported. I advised that they should be returned to Iran.

I kept in touch with the possessors during the following years and continued to encourage them to return the bricks to Iran. Then in 2012 I was informed by the possessors that the bricks had been seized by the Swiss authorities in 2008 “in accord with the federal office law concerning the international transfer of cultural property”. Apparently the consignment had been inspected

because warehouse fees had not been paid since 1991. I then reported the matter to Mr. Jeremy Scott of Lipman Karas, the leading cultural heritage lawyer in the UK, and asked for his help in getting the bricks back to Iran. He contacted the Iranian Centre for International Legal Affairs (CILA) in Paris in 2012 but there was then a further delay. In July 2018, at my suggestion Dr. Jebrail Nokandeh, Director of the Iran National Museum, wrote to Mr. Scott claiming that the tiles had been looted from the site of Boukan / Qalaichi in Iran and asking for his assistance in getting them returned to the Iran National Museum. In June 2019, I wrote to HE Hamid Baeidinejad, Iranian Ambassador to the UK, asking him to intervene in Tehran.

Following this, in July 2019 Mr. Scott arranged for power of attorney to be given by the Deputy Director (culture) of ICHHTO, Dr. Mohammad Hassan Talebian, to the Swiss lawyer Dr. Hans Rohrer to represent Iran for the purpose of following up enquiries with the Swiss authorities and learn what would be required by them for the release of the tiles.

At the end of October 2019, Mr. Scott asked me to write a paper (below) outlining the evidence for claiming the bricks come from Boukan / Qalaichi and summarizing their importance for Iranian cultural heritage. On 14th December 2019, Mr. M.H.

Djavadian, the Director of the Iranian Centre for International Legal Affairs (CILA), informed Dr. Rohrer that the bricks had been handed over to the Iranian Embassy in Bern and finally Dr. Jebrail Nokandeh informed me the collection arrived at the Iran National Museum on 19th Dec 2020. Please note that the help of Mr. Jeremy Scott in this case, and his efforts over a period of eight years, have been invaluable.

Fig. 2. Iran National Museum received 51 pieces of glazed bricks, but there were 52 pieces in the collection when John Curtis saw it in Switzerland. This piece is missing – it is a winged human-headed lion (a sphinx).

The Glazed Bricks from Qalaichi (Boukan)

Dr. John E. Curtis
Formerly Keeper of Middle East Department,
British Museum

The collection of glazed bricks that were deposited in a warehouse at Chiasso in Switzerland close to the Italian border is of great significance for the cultural heritage of Iran. These bricks date from the 8th–7th century BCE and as a group constitute a unique collection of material from what is evidently one of the most important sites in Western Iran.

The bricks were allegedly discovered in the early 1980s at the site of Qalaichi some 7 kms north of Boukan. In the early 1980s there were extensive illegal excavations at this site, and a large number of glazed bricks were discovered that were subsequently illegally exported. A number of these bricks have been sold at various auctions (e.g. Sotheby's London, 13/7/1987, no 107; Sotheby Parke-Bernet, New York, 23/6/1989, no. 20, and 2/12/1988, no's 161–2; Christie's New York, 16/6/2006, no. 33; Arts d'Orient, Paris, 16/6/2005, no's 167–8), and there are now a number of similar bricks in private collections in places such as Paris and Tokyo (e.g. *Studia Iranica* vol. 23 (1994), fig. 4 on p. 13).

Following the illegal excavations, official excavations and material study were undertaken on behalf of the Iranian Cultural Organization (ICHHTO) by E. Yagmaei and B. Kargar in 1985 and 1999–2006, and more recently by Yousef Hassanzadeh of the Iran National Museum. These

excavations have revealed a columned hall, and finds include a stone stele with a 13-line inscription in Aramaic, glazed pottery, incised pottery and a number polychrome glazed bricks. Some of these are now in the Iran National Museum and some are in Urmia Museum. However, the newly discovered bricks are neither so numerous nor of such high quality as the bricks found earlier in the illegal excavations. It is for this reason that it is vitally important to recover the looted bricks that are now in Switzerland and restore them to Iran. They would make a spectacular exhibit in a museum in Iran, and when studied would contribute greatly to our knowledge about the artistic production and history of ancient Iran.

The collection now in Switzerland consists of 52 glazed bricks with painted decoration in a variety of colors including black, brown, light blue, yellow and white. There are 43 full-size bricks and 9 smaller bricks, apparently half or quarter size. The larger bricks are decorated on one large surface only, while the smaller pieces are painted on two or more surfaces. Fitters' marks on the undecorated surfaces, such as are usually found on Assyrian and Achaemenid glazed bricks, are rare but they do occur on three bricks (nos 8, 16 and 21). Each of the large bricks measures 33–34 cm square and is c. 9 cm thick. Eight show winged lions with human heads, either female (sphinxes) or bearded male figures, four show winged, human-headed bulls, four show a bird with a bearded human head and a goat's horn, and three show winged human figures, male or female, in a kneeling position. Other bricks with mythological figures are one showing a bull or horse with a goat's horn, one showing a lion-man holding a vase from which come streams of water, and one showing a bird with the head and forelegs of a bull. Amongst the tiles with more conventional creatures are three showing

a bird of prey, probably an eagle or a vulture, two showing lions, one showing a mouflon, and one showing a deer. In addition to these animalistic representations, fifteen of the full-size bricks have floral and geometric designs. All of the 14 smaller bricks again have floral and geometric decoration.

The range of designs on these bricks is quite extraordinary, ranging from representations of animals such as lions, deer and birds of prey to mythological beasts that are part human and part animal. They are a unique record. Such creatures are very unusual in the art of Iran and are more frequently encountered in the art of neighboring Mesopotamia. In particular, the human-headed winged bulls are a familiar feature of the material culture of Assyria, the area in the north of Mesopotamia. Also, a number of the human-headed winged lions and bulls wear horned caps, motifs that indicate divinity in Assyrian art. So why should Assyrian iconography appear at Qalaichi? To understand this, we will attempt to put the site into a political and artistic context.

Qalaichi has been identified as Izirtu, an important center of the kingdom of Mannaea mentioned in Assyrian inscriptions. In the period between c. 1000 BCE and the beginning of the Achaemenid period in 550 BCE, Western Iran was a patchwork of small and large states and tribal groupings that included the small kingdoms of Ellipi and Mannaea. They were sandwiched between the powerful states of Urartu to the north, Elam to the south, Assyria to the west, and the Medes to the east. Ellipi was a kingdom to the north of Elam that flourished between the ninth and seventh centuries BCE in the present regions of Luristan and Kermanshah, while the small kingdom of Mannaea was to the south of Lake Urmia and occupied the present provinces of Kurdistan and some parts of Western and Eastern Azerbaijan. Neither Ellipi

nor Mannaea had its own writing system, but it is known that the Mannaeans had a language of their own, as there was a Mannaean interpreter at the Assyrian court. As no Mannaean inscriptions survive, however, much of what we know about the political configuration of Western Iran in this period comes from the inscriptions of Assyrian kings who campaigned almost incessantly in the Zagros region and beyond, in search of horses, minerals and booty. The lush grasslands of the Zagros foothills and the Iranian plateau were ideal breeding grounds for horses, and they were imported into Assyria both as prizes of war and through regular trade contacts, as we know from Assyrian cuneiform tablets. We also have representations of Western Iranian fortresses on stone reliefs from palaces in Assyria. Yet in spite of the many incursions into Western Iran by the Assyrian army, there are very few traces of Assyrian presence. There are rock reliefs with figures of Assyrian kings and Assyrian cuneiform inscriptions and several freestanding stelae. Apart from these memorials left behind by Assyrian kings, the only site where a possibly Assyrian building has been identified until now is Tappeh Giyan near Nahavand. Traces of Assyrian influence in the art of western Iran or actual Assyrian products found at Iranian sites are similarly elusive.

The name 'Mannaea' first appears in Assyrian sources recording an attack on the country by the Assyrian king Shalmaneser III in 843 BC, and several of his successors, notably Sargon (721-705 BCE), also invaded the country. Mannaea was also attacked many times by the Urartians between 820 BC and the middle of the 7th century BC. No doubt the country was often ravaged, but the Assyrian and Urartian kings clearly exaggerated the extent of their victories over the Mannaeans. These field campaigns in no way resulted in the full loss of Mannaean sovereignty, as the Mannaean

kings were skillful diplomats and politically astute. They seem to have had a relatively stable political framework, and their political strategy aimed at appeasing whoever was more powerful at a particular moment. An example is the Mannaean king Ullusun who allied himself with Assyria after Sargon II's successful campaign against Urartu. Sargon reported that Ullusun made for him in Izirtu (Qalaichi), the then Mannaean capital, a commemorative inscription. When the balance of power in the 7th century changed in favour of the Medes, the Mannaeans once again made a pact with Assyria in order to limit the power of the Medes and retain their own sovereignty. The political strategy of the Mannaeans is also evident from their art, where strong Assyrian influence can be detected in, for example, the glazed bricks from Qalaichi, incised ivories and the pottery.

The number of sites that have been definitely identified as Mannaean and occupied in the 8th-7th centuries BC is very small and includes Qalaichi, Ziwiye and Rabat. Ziwiye is a hill-top fortress with massive mud-brick defensive walls approached by a monumental stone-paved staircase. Within the fortification there is a cluster of buildings including a columned hall. Excavations here were undertaken briefly by the University of Pennsylvania in 1964 and by the Iranian cultural heritage organization sporadically from 1976 onwards. The results of all this work remain largely unpublished. The site of Ziwiye became notorious for the alleged discovery there in around 1947 of a bronze coffin with incised decoration around the flat rim showing officials and local tribesmen. This coffin supposedly contained a large amount of gold and silver treasure, but while some objects that are attributed to Ziwiye might indeed be from the site, 'Ziwiye' became a convenient attribution for unprovenanced and looted objects, and a large number of antiquities

have been falsely attributed to Ziwiye. Tappeh Rabat, 15 kms north-east of Sardasht, in the headwaters of the Lesser Zab, has been excavated since 2005 by the Iranian cultural heritage authority, also following on from earlier robber excavations. Since then, parts of a small palace have been uncovered, with a courtyard with a pebble mosaic pavement with a design predominantly of concentric circles. The most important finds include glazed clay crenellations and bricks, five of the latter with Assyrian cuneiform inscriptions, one perhaps mentioning the Mannaean ruler Arzizu. The bricks and crenellations show geometric, floral and figural designs, but they are not so numerous, so well preserved or so informative as the Qalaichi bricks. Because of the paucity of finds from Ziwiye and Rabat, the corpus of material from Qalaichi becomes particularly important.

In conclusion, we can say that the collection of glazed bricks from Qalaichi shows that the Mannaeans were capable artists and craftsmen who could produce high quality glazed bricks and other materials. It is certainly true that the designs on the bricks show strong Assyrian influence, but at the same time the character of Mannaean art is essentially local. Before the discovery of these bricks, the richness of the Mannaean civilization and its links with Assyria were almost entirely unknown. The collection is therefore an important testimony to a little known political and artistic period in the history of Western Iran. The importance of this material cannot be overestimated, and it is essential that the collection should not be split up but kept together in its entirety and returned to Iran as soon as possible.

When I first saw these bricks I was informed that they were originally part of a larger collection which was split in half, but I have no knowledge of what has happened to the other bricks.

Qalaichi Glazed Bricks Archaeological Background

Yousef Hassanzadeh
Archaeologist and Curator of the Iran National Museum

Introduction

The collection of glazed bricks from Qalaichi described in this catalogue has been returned to Iran from Switzerland and arrived at the Iran National Museum in Tehran on 19th December 2020. In the collection there are a total of 51 bricks, 43 full-size bricks and 9 half or quarter-size bricks. The majority of these bricks were illustrated in the book by Y. Hassanzadeh and H. Mollasalehi, *An Archaeological Exploration of the Mannaean Site of Qalaichi* (Tehran 2017) (except 2 bricks with floral and geometric designs (004 and 038) and 5 half-bricks (103-106, 049). I am grateful to Mr. Abolala Soudavar for sending me photographs of the bricks in 2006. One brick which was originally in the collection in Switzerland showing a winged sphinx advancing to the right (fig. 2 in page 9), is now missing.

This text attempts to provide the archaeological background for the study of the bricks published in this catalogue. The restituted bricks are similar to those found at the site of Qalaichi, 7 kms from Boukan in North-West Iran. There are two main collections of these bricks. The first collection is housed in the Iran National Museum and comes from the first season of

rescue excavation supervised by Esmail Yaghmaee in 1985; there are also in the Iran National Museum bricks confiscated from antiquities dealers which have been published by Yousef Hassanzadeh since 2006 (Hassanzadeh 2006, Hassanzadeh and Mollasalehi 2011). The second important collection of bricks comes from the eight seasons of archaeological work supervised by Bahman Kargar from 1999 to 2006 now housed in Urmia Museum. These remain unpublished except for a few examples (Kargar 2004, Binandeh *et al.* 2017). We will try here to review the background of Qalaichi and the various archaeological and historical studies and thereby introduce the repatriated collection from Switzerland.

The First report

The first appearance of Tappeh Qalaichi in the archaeological record dates from the 22nd April 1976 when Wolfram Kleiss inspected the site at length, and later published a series of handmade sketches and schematic plans he made at the site. However, Kleiss had introduced the site with the name of “Heidarkhan Fort” (Kleiss 1977: 27-30), and it was not until 2005 that Stefan Kroll at last pointed out the significance of the site, identifying Tappeh Qalaichi as the site labelled Heidarkhan by Kleiss (Kroll 2005: 79-80). Kleiss envisaged an architectural plan of a fort that included 12 towers, two of which were distinguished as bastions and were located on opposite sides of the entrance. He compared the architecture and pottery unearthed at the site with

that of Zendan-e Soleiman, and therefore labelled the site as Mannaean.

Illicit Excavations

It was perhaps a piece of glazed brick found while “Mirza Ali” was ploughing his field on top of the *Se-Gardaan* hill that led to the discovery of this important site of the Mannaean kingdom. The *Se-Gardaan* hill is a few hundred meters away from Qalaichi village and was later named *Tappeh Qalaichi*. It was during the second quarter of 1979 that remarkable finds from Tappeh Qalaichi first found their way onto the antiquities market of Boukan. In those years, the people of Qalaichi village started to dig trenches in a bid to discover bricks in Mirza Ali’s field, and accounts go that in those days they used to unearth 3, 5 or even 10 pieces of brick a day. Gradually, people from neighbouring villages and the town of Boukan itself also became aware of the Qalaichi bricks, and soon they started illicit excavations at the site, often during the night. An individual by the name of “Shams”, who used to hold an administrative position in the city of Boukan in those days, is said to have destroyed a large part of the site single-handedly with a backhoe bulldozer.

Rescue Excavations of 1985

For 6 long years the site of Qalaichi was continually plundered by illicit diggers and smugglers, until finally a rescue excavation team, under the super-

vision of Ehsan (Esmail) Yaghmai was assigned to the site in the year 1985. Reaching the site, Yaghmai began the rescue excavation project, and he recounts that “the result of two months of efforts and intrusive measures advanced by the archaeological team under the Ministry of Culture and Higher Education was the discovery of the ruins of an ancient structure dating back to the first millennium B.C.E. over the ancient Qalaichi hill in Boukan.” Yaghmai continues that “the structure demonstrated religious architectural features. Motifs on glazed bricks and skeleton remains of quadruped animals sacrificed in ceremonial activities confirmed the hypotheses. The building included a vast hall spanning from the east to the west of the hill. On the west side of the hall there were two chambers and on the east side of the hall there were towers, an entrance gate and side chambers” (Yaghmai 1985).

However, the most significant discovery of this excavation campaign was an Aramaic inscription engraved on a stone stele at Tappeh Qalaichi. This is considered to be, in fact, the only Mannaean inscribed text so far attested. The other achievement of the team led by Yaghmai was the collection and documentation of a number of bricks. Some of these can still be found in village houses in Qalaichi (Kargar 2004: 320; Yaghmai 2017). After the end of this season, excavation works at the site were shut down for another 14 years.

The Return of Smuggling Activities

The archaeological work started by Yaghmai was discontinued after a single season. “Unfortunately, circumstances of the time (war) did not allow archaeologists to continue additional activities at the site and therefore, soon the trenches were covered and the site was shut down. All the while, illicit diggers and antiquities smugglers did not remain idle” (Kaboli

1992: 24). Although it now appears inconceivable, the destruction of the site continued despite the one season of rescue excavations which had demonstrated the importance of Tappeh Qalaichi and the necessity of its conservation.

It is clear that the site suffered continuous destruction for a further 14 years before another excavation project was devised for Tappeh Qalaichi. To better illustrate the situation, it ought to be noted that in each of the 4x4 meter trenches laid, at least 3 illicit digs could be detected, each to within a depth of 20 centimeters from the main floor of the site. Traces of pick-axes, clothes and other tools belonging to the smugglers were clearly visible. The excavations could only yield reliable results for the half meter of untouched deposit above the bed rock; the structures above were mainly destroyed or badly damaged.

Resuming Archaeological Excavations (1999–2006)

Excavations, led by Bahman Kargar resumed in 1999 at Tappeh Qalaichi and they continued until 2006. In the course of these excavations, Kargar was successful in unearthing the remains of a temple dating from the Mannaean period with an area of around one hectare. This will be further discussed in the architectural section below. In addition to discovering remains of architecture, glazed bricks were found in each excavation season at Tappeh Qalaichi, with a large cache being retrieved during the ninth and in fact the last season of excavation in the year 2006 (Kargar 2007: 289). Amongst other finds made during the campaign, particularly remarkable was a large collection of animal bones from inside a pit, totaling over 5000 pieces with a weight of 50 kilograms (Nezamabadi *et al.* 2011).

The Qalaichi Site

The site is located 7 kilometers to the north-east of

the town of Boukan in West Azerbaijan province, at 36° 34’ north latitude and 46° 16’ east longitude. It is a few hundred meters away from a village bearing the same name, to the south-west of Lake Urmia and on the east side of the river known as Simineh-Rood. The height of the site is 1,539 meters above the mean sea level (Fig. 3).

The Qalaichi Architecture

The architectural remains at Tappeh Qalaichi are presumed to belong to a cultural phase dating to the reigns of the Mannaean kings. So far, three building stages have been identified at the site: Ia, Ib and Ic from the top to the bottom, respectively (Kargar 2004: 231).

Ia: This is the uppermost Mannaean cultural level at Tappeh Qalaichi. Esmail Yaghmai discovered architectural remains in the centre of the tappeh, including several small chambers with pisé (compressed earth) walls, and inner surfaces decorated with paintings of vegetal, geometrical, animal and human themes. This architecture does not exist anymore as it was destroyed by plunderers during the 14-year intermission in excavations (Kargar 2004: 231).

Ib: The architecture of the Qalaichi site consists of an enclosed area of one hectare surrounded by stone walls. The walls of the outer ramparts have two entrances; the main entrance is located on the east side and consists of a bastion on either side of the entrance as well as a guard-house. The other small entrance that is situated on the north side was probably used for the entry of important people or for emergency exit.

These structures were erected over a rocky surface, paved with uncarved stones. A number of stone platforms were also built in order to facilitate the construction of the intended structures.

Structures within the site were constructed

with two to three rows of stones at the base and completed with unbaked mudbrick. They include a vast columned hall measuring 19 by 35 meters, and include five lateral chambers. A platform for placing votive offerings is located in the middle of room No.1. The floors of rooms No. 3 & 4 are paved with unbaked mudbrick. The internal walls of the hypostyle hall and rooms 3 & 4 were decorated with red and white ochre and blue paintings.

Another significant feature of the architecture of the Qalaichi site is the stone platform located in the northwestern part of the site as well as the mudbrick platforms on the southern part, some of which were decorated with glazed bricks and were most likely used for the purpose of praying in the open space (Plan 1).

In addition, the waste dump found in the northeastern part of the site, in which more than 5000 pieces of animal bones were discovered, is a clear sign that sacrificial ceremonies were held in that place.

Ic: About this structure we have not any published report.

The Qalaichi Inscription

During the excavation of Yaghmaee in 1985 a stone stele with an Aramaic inscription was found at Tappeh Qalaichi. This was identified as the lower part of an inscribed stele belonging to the Mannaeans culture (Pic. 1 in page 8). This existing part could not be understood, however, until a joining piece of stone was found amongst confiscated bricks belonging to an individual known as “Haj Farman”. These were transported to the Iran National Museum in 1989. This piece was quickly identified as belonging to the Qalaichi stele, although the upper part of the stele and the first part of the inscription has not yet been found.

The stone stele with the Aramaic inscription

weighs more than about 1,000 kilograms and is 178 cm high, 60 cm wide and 30 cm deep. The surviving part of the inscription is in 13 lines. Rasoul Bashash Kanzegh (1996) was the first philologist to translate it as follows:

“This stele is a memoir of Yanes
For an invitation in his honour or for ending any
plague or misery
That occurred all over this land. May the gods
choose his temple,
the king of Valas, the thief. Now! For the gods
of Valas.
Now! for Haldi in Z³TR seven cows
should be fattened, one calf and seven sheep
with fat tail, and seven
women should be given to the fire of a fire temple,
not to be revealed
the words of god and should disappear from
this land the blaze of fire and
sound of windmills and its land should become
dead salt flats, the king
chief and king who dishonours
this monumental stele. His throne be toppled ...
and the god of Haldi and for seven years there
should be no sound of ...
in the land of his, if a mercenary steals this monument.”

The second expert who studied the Qalaichi inscription – André Lemaire – in general confirmed the translation provided by Bashash, with small differences in the reading. Lemaire’s translation (1988) is as follows:

“Whoever
Overthrows this monumental stele (either in ...) In war or peace, whatever plague
exists on earth, be sent down on that king’s land
by God
and God’s malediction falls on him
and Haldi’s malediction who reigns in Z³TR

comes down on him. May seven cows
nurse a calf but he doesn’t become satisfied.
May seven
women be cooked in a fire oven and it doesn’t
become full. May
the smoke from cooking and the sound
of windmills be gone from his land. May his
ground become salt pan and
May it become bitterer than poisonous grass
and the king
who inscribes on this monument, may Hadad
and Haldi overthrow his throne,
and may Hadad not create thunder
In his land and may ...”

Bashash has commented (1996: 25–29): “This inscription dates back to the reign of Ullusunu, the powerful king of Mannaea from 716 B.C.E. onwards. The inscription implies recognition of Yanzī or the ruler of Z³TR (Izirtu), the capital of Mannaeans kingdom, by the Gods of the royal temple and a perpetual ruling of god Haldi over that land which is Mannaea.”

The text of the Aramaic inscription on the Qalaichi stele is restricted to prayers and in fact is the terminal part of a lengthy inscription, where the last 13 lines are dedicated to maledictions. However, several issues have been raised in linguistic discussions that have prevented a consensus from being reached.

The first issue to be considered with regards to this inscription is why it was written in the Aramaic language in the first place. Did Mannaeans speak in Aramaic? Sokoloff, who has studied the inscription from a textological point of view, believes that “considering that the Boukan inscription has been written in the ancient Aramaic language – related to a period of Aramean language that had not yet been influenced by Akkadian – the author of this inscription may have used an Aramaic inscription,

which had been transported from the western neighbouring countries towards Mannaea. Moreover, the text has two words that are derived from the Canaanite branch of western Semitic languages. It appears that during this period the Aramaic had a significant importance in the eastern regions of Assyria, that in turn explains why it would be used by the people of Mannaea, who must have been a bilingual community.” (Sokoloff 1999: 106 and note 12).

Epha³l who has studied the inscription from a historical viewpoint, emphasises the Aramaic nature of its language: “This inscription was definitely written in the Aramaic language and is not part of a multilingual inscription with Assyrian or Urartian as the main language” (Epha³l 1999: 116). One of the main points made by Epha³l is that “The Aramaic stele of Boukan is written outside of Semite languages (although little has yet been discovered about Mannaeans, but considering the names of people and Mannaeian provinces, their language was not Semite. The fact that this is a royal inscription shows that the Aramaic language was used among the high society of the Mannaeian community (or at least they used it for writing) but in fact they had another local language” (Epha³l 1999: 117).

Although Mannaeans are categorised in general as belonging to a group of people who spoke the Hurrian language, documents regarding to the Mannaeian language are very limited. Assyrian administrative documents mention a Mannaeian interpreter called “Gi-Ki-E”, who probably translated letters sent from Mannaea as well as speeches made by Mannaeian messengers (Zadok 2002: 19).

The most significant word in this inscription occurs in the fifth line and has aroused much discussions among philologists. It is the word B(Z)

TR. This word is comprised of two elements: one is B, an affixed postposition meaning *to* or *in*; and the other one is a name. This name can be read in different forms and various meanings have been suggested for it. The first pronunciation is Z³TR, which points to Izirtu, the capital of Mannaea. It can also be read in the form of MTTR, which refers to Musasir, a very important Urartian temple-city at this time. By examining both probabilities, Bashash prefers the pronunciation of Z³TR and relates it to Izirtu (Bashash 1996: 32). In the comments published after the research Bashash, we encounter two contemporary but different statements from two international philologists. André Lemaire, suggests the pronunciation of Z³TR and defends it (1998) while Texidor agrees more with the MTTR pronunciation (Texidor 1997-8), although both reviewed their opinions and continued their discussions, never reaching a coherent and agreed theory in their analyses (Lemaire 1999, Texidor 1999).

Many possibilities have been suggested regarding the implications of this inscription and the historical background of its carving. The view that this inscription deals with the Mannaeian gods and that the beliefs as well as the principal gods of the Mannaeian and Urartian cultures are similar, is largely rejected, since this inscription refers to two different gods, namely Haldi and Hadad. Haldi is the warrior god and the native god of the Urartians – the northern neighbours of Mannaea – while Hadad is the god of thunderstorms and the native god of the Arameans (Greenfield 1993). Moreover, in the text of this inscription, the god Hadad is given superiority over the god Haldi, and therefore the theory that Haldi was worshiped in Mannaeian society does not hold true (Fales 2003: 139). The opinion that the Qalaichi inscription is possibly a letter of political obedience (submission) between

the Mannaeians and one of its neighbours appears to be more valid. Although the other side of this contract is unclear, Lemaire has stated “... neglecting to point out the god of Ashur strengthens the view that this is not an agreement of submission with the Assyrian state” (Lemaire 1999: 116) and it can probably be a pact of alliance between Mannaea and one of its neighbouring states against Assyria. Considering that the Qalaichi inscription is attributed to the reign of Ullusunu (Bashash 1996: 25-29), Lemaire’s view seems rational: according to the data derived from various inscriptions, at the end of the ninth century B.C.E. and in the beginning of the eighth century B.C.E., Menua, the king of Urartu, conducted campaigns against his southern and eastern neighbours. After the defeat of Urartu at the hands of Assyrian Tiglath-Pileser III, the Mannaeian kings Iranzu (718 B.C.E.) and Aza (717-718 B.C.E.) became vassals of Assyria. At the beginning of his reign, Sargon II appointed Aza as the ruler of Mannaea. Rusa, the king of Urartu, planned the murder of Aza at the hands of Bagdati the ruler of Uishdish, and Metati the prince of Zikirtu, and subsequently appointed Ullusunu, the brother of the assassinated king, as the ruler of Mannaea (Luckenbill 1926, Levine 1974). As a result, Ullusunu who owed his ascent to the throne to the king of Urartu could have played the role of an agent in composing this agreement of political compliance.

The Glazed Bricks

The most significant finds from Tappeh Qalaichi are the glazed bricks, mostly discovered in the course of illegal activities, transported abroad and preserved in museums and private collections around the world. Although museums and collectors have shown an interest in acquiring these bricks, no institution or individual has yet at-

tempted to analyze and publish them, hampered by the lack of contextual information and provenance. The first publication of a brick from Tappeh Qalaichi goes back to an exhibition entitled “Animals in the Art of the Ancient Orient”, at the Ancient Orient Museum of Tokyo in 1983. In this exhibition, the photograph of a single exhibited brick retained at the museum was published as the frontispiece of the exhibition catalogue, but its suggested date of 1,250 B.C.E. was indicative of its ambiguous provenance and the lack of contextual data (Tanabe 1983: 34).

Then in 1988 Vesta Sarkhosh (Curtis) referred to glazed bricks and an Aramaic inscription from Boukan which she saw during a visit to Tehran in 1987, and shown to her by Ehsan (Esmail) Yaghmai (Sarkhosh Curtis, 1988: 145). In addition, Mir Abedin Kaboli introduced the bricks confiscated from smugglers and subsequently transported to the Iran National Museum in the *Journal of Cultural Heritage*, and a picture of one of the bricks was published on the cover of this journal in 1991 (Kaboli 1991: 32).

Ali Mousavi published a collection belonging to a Japanese collector in Paris and correctly estimated their date as 8th–7th centuries B.C.E. (Mousavi 1994). Moreover, Mehrdad Malekzadeh (1995), along with introducing the published brick in the catalogue of the Ancient Orient Museum, has developed a theory on the precise dating of the brick. In addition to all these, in his article, John Curtis refers to the report of the visit by Vesta Sarkhosh (Curtis) and the monograph by Ali Mousavi, and mistakenly calls the site “Ghalat” near Boukan (Curtis 2001–2002: 32–34 and the footnote of pic. 2 in the same article). He points out that over 100 glazed bricks from this site can be found on the antiquities black market (Curtis 2001–2002: 32) and along with describing motifs

on those bricks, emphasizes the clear influence of Assyrian art on these works and their undeniable similarity with the motifs of Assyrian palace doorways. However, he asserts that there are enough dissimilarities to show that these artefacts were not the works of Assyrian artisans but could have been inspired by Assyrian art, since the influence of Urartian art can also be detected in them. According to Curtis, they should be acknowledged as a local interpretation of the art of Assyria that was accomplished by natives of Mannaea (Curtis 2001–2002: 34).

Leili Niakan, who used to work in the restoration section of the Iran National Museum, devoted a section of her Master’s thesis to the Qalaichi bricks and has published the results of her work in an article containing valuable information (Niakan 1999). The main issue in Niakan’s study, however, published under the title of “Technical study of Boukan Bricks”, is that she was not very successful in interpreting the results, and the tables of analyses. Due to this problem and the unclear aim of the sampling, no significant and ground-breaking achievement was added to the previous series of studies.

Parallel to the publication of Niakan’s work, the second phase of the Qalaichi excavations resumed under the supervision of Bahman Kargar. Although Kargar discovered a few thousand small and large pieces of brick and transported them to the Archaeological Museum of Urmia, nevertheless he only introduced and sorted them in a general manner (2004: 232–234) and only published a few pictures (pics 9–12) in his article. Another part of the Qalaichi collection at Urmia Museum recently has been published (Binandeh *et al.* 2017), and a book in title *Qalaichi Architecture* is in press by Iran National Museum Publication in occasion of this exhibition (Kargar *et al.* 2021).

Other publications also included pictures of these bricks, although it was felt sufficient to only introduce them as examples of Mannaean art (Kambakhsh–Fard 2004: colored pictures 88 and 89; Afshari 2011: 61–62 and 189–192; pics 45–49; Saeid Hassanzadeh 2011). It should be noted that the majority of these pictures had been published before, most significantly in the book of Abol-Ala Soudavar (Soudavar 2004).

At the beginning of Iran National Museum study collection project, the author published a few articles about the bricks in the collection of the Iran National Museum. They included a general introduction to the project and a brief outline of the main questions concerning the bricks (Hassanzadeh 2006). Some statistical data regarding the bricks had already been presented by the author in another article and a further article had been published discussing the nature of Mannaean art based on the three glazed bricks illustrated in the collection (Hassanzadeh and Mollasalehi 2011). The results of this project were published in a book edited by Hassanzadeh and Mollasalehi (2017).

Dimensions and Weight of the Bricks

The collection of bricks which has been repatriated from Switzerland (total 51 pieces) has been classified in 3 main groups according to their dimensions:

A. Full-sized bricks (42 Pieces) with dimensions varying from 33 x 33 to 36 x 36 cm. The thickness of this type varies from 7.4 to 11.4 and, they are mostly 8 – 9 cm thick (Table 1).

Table 1: Type A (Complete) Dimension			
L.	W.	Th.	Museum Number
33	33	9.2	39
33.5	33	8.4	11
33.5	33.5	7.9	4
		8.7	34
		9	33
			43

Table 1: Type A (Complete) Dimension			
L.	W.	Th.	Museum Number
33	33	9.2	39
33.5	33	8.4	11
33.5	33.5	7.9	4
		8.7	34
		9	33
			43
33.8	33.5	8.7	44
34	33.5	10.5	20
		9.6	22
34	34	7.4	38
		7.5	37
		8	48
		8.2	36
		8.9	29
		9	42
		9.2	41
		10.6	24
			25
34.5	34	9.4	12
		9.6	3
		11	19
34.5	34.5	8.3	46
		8.5	26
		8.6	9
		9.7	23
		10.4	28
35	35	8.7	31
		9.2	7
		9.2	32
		9.4	30
		9.5	5
		10	40
		11.1	17
			21
		8.7-9.1	35
35.5	35	9.6	10
35.5	35.5	9.3	45
		9.5	6
		11.4	18
35.5	36	9.3	8
36	36	8.5	47
		9.2	27

B. Half-sized bricks which are half the size of type A. There are 5 pieces that on one side are same as type A, and on other side are half. This shown in table 2.

Table 2: Type B (Complete) Dimension			
L.	W.	Th.	Museum Number
34	16	8.6	1
34	16.5	8.5	49
34	16.3	9.7	2
34.5	16	9	50
35	17	9.8	51

C. Quarter-sized bricks with dimensions varying from 16.4 x 16.2 x 9.6 cm up to 19 x 18.7 x 12.1 cm (Table 3).

Table 3: Type C (Complete) Dimension			
L.	W.	Th.	Museum Number
16.4	16.2	9.6	13
17.9	18.5	11.2	14
19	18.4	10.8	16
19	18.7	12.1	15

The position of motifs

All 3 categories of the Boukan bricks are divided into three subgroups with respect to the position of motifs on the body of the brick, whether they are on the lateral sides or on the medial sides:

1. **The medial side:** There are a total number of 38 bricks in the collection with motifs on their medial sides, belonging to Group A (full-sized).
2. **Lateral and medial sides:** Bricks with motifs on both their lateral and their medial sides. This category includes 9 bricks with 4 belonging to the Group A, and 5 to Group B.
3. **Two lateral sides:** Some of the bricks have motifs on two of their lateral sides. In the entire collection, there are 4 bricks with designs on two lateral sides. They belong to Group C.

Categorizing the Designs on the Bricks based on Statistical Studies

Various designs occur on the glazed bricks originating from Boukan. In this section, we aim to demonstrate the

occurrence and the frequency of each type of motif:
Geometric Designs: From the entire collection of decorated bricks, 11 have geometric designs.
Vegetal Designs: These designs occur on 7 bricks.
Animal Designs: This group consists of 9 bricks.
Combined Designs: This group consists of 24 bricks and is divided into three subgroups:
A) Combination of vegetal and geometric designs (6 bricks)
B) Human forms with added animal body parts (3 bricks)
C) Combination of different animal body parts attached to a human head (15 bricks).

Artisan Signatures

On the sides and surfaces of the Boukan bricks - generally in the corner of one or other near the design - there appear to be geometric shapes, consisting mostly of a few simple lines without much precision. These are generally in black, with almost the same thickness as the lines present in the designs. The shapes are most probably signatures, belonging to the master-artisans who produced the bricks. Such signatures are also evident on the lateral or medial sides of Achaemenid glazed bricks and also on various stone reliefs. Signatures can be seen on the side of 3 bricks in this collection (Museum numbers: 8, 16 and 21).

Secondary Cutting

Another fascinating aspect of the Boukan bricks is secondary cutting (or shaving) of the edges (Museum Numbers: 14, 19, 29, 39 and 44). On certain sides of the Boukan bricks, there is evidence for secondary cuts, generally a few millimeters depth and rarely more than 1 cm. These cuts have been made after the production of the bricks with different tools and are secondary to their manufacture. They date from after the manufacturing phase of the bricks and should be regarded as post-production treatment of the items. Two theories have been advanced with respect to the rationale for the existence of such cuts:

1. The cuts could have been made while the bricks were being put into position in the wall decoration on the façade of architectural features, in order to make them fit better. It might have been necessary for the

master-artisan to carve a few millimeters off the sides to ensure a good fit.

2. The archaeologist engaged in the excavation of the Qalaichi site has stressed that although the Tappeh Qalaichi site may be dated to the Mannaean period, there appear to be three occupation phases at the site – Ia, Ib and Ic (Kargar 2004: 230). Thus, after each phase had been destroyed or abandoned (by enemy invasion, natural disaster or even development and modification of structures), the glazed bricks of the previous level could have been reused. In these newly erected buildings, it is highly likely that the reused bricks would have had to be cut to size in order to fit their new placements.

Glazed bricks motif design

A) Geometric Designs

These designs are produced in the form of linear patterns, generally on the lateral sides of the bricks. Sub-categories of these motifs are divided into 5 types:

A-1) Wavy (Zigzag) Designs

Geometric wavy (zigzag) lines occur in horizontal form on the lateral side of No. 22 [P. 49].

A-2) Horizontal Herringbone Designs

Horizontal herringbone patterns occur on the lateral sides of bricks and they include 15 arrow-shaped lines resembling this symbol < in black (No. 1 in P. 94). The spaces between the lines are filled with blue, yellow and white glazes. These patterns were probably decorative borders for larger motifs or designs.

A-3) Concentric Circle Designs

There are examples of bricks with concentric circle patterns on the lateral sides of the bricks and they include three and in some cases four concentric circles. The designs are outlined with black lines and filled with different colour glazes.

In another category of these bricks, the design is on the medial side of the brick in the form of two concentric circles and on the lateral sides of the brick there are also concentric circles. In the bricks with these designs, glazes in blue, white and yellow colour are attested (Nos. 2, 5, 13, 14, 15, 16, 35, 49, 50 and 51).

A-4) Eight-Pointed Star Designs

On two bricks, there is an eight-pointed star pattern within two concentric circles with another two concentric circles at the centre of the design. In both examples, the pattern is repeated vertically on the medial face of a half-sized brick. Yellow, blue and white glazes have been used to decorate the bricks with this pattern (No 1 in P. 94 and No 50 in page 90).

A-5) Four-Pointed Star Designs

In this type of pattern, a four-pointed stars with ovoid shapes between the rays is set within a circle. There are two concentric circles at the center of the design. This design occurs on the medial side of a half-sized brick with four concentric circle patterns on the lateral side (No. 51 in P. 89).

B) Rosette Flower Designs

The eight-petal rosette flower pattern is found on the medial side of a half-sized brick. It is made in a simple manner using glaze and it appears without any borders. Glaze colours used are white, blue and yellow. The petals of the rosette are decorated alternately with white and yellow colours and the background is coloured blue (No. 49 in P. 91).

C) Combined Designs

C-1)

This type of design, alongside the previously noted bricks, occurs on the medial sides of full-sized bricks. There are three concentric circles in the center and around this are four lotus buds with four lotus flowers in full bloom between them. This design is attested on a number of bricks (Nos. 6 [P. 88], 10 [P. 87], 37 [P. 84], 45 [P. 86] and 46 [P. 83]).

C-2)

In this type of pattern, on the medial sides of two bricks, there is an eight-petalled rosette at the center of the motif, as in some of the patterns already discussed. Around this is a floral design with four lotus flowers at the four corners of the brick and between them lotus buds. The designs on these bricks are decorated with white, yellow and green glazes (Nos. 39 [P. 81] and 41 [P. 80]). A

piece of brick with this pattern was unearthed during the excavations of Bahman Kargar; it is now documented and published (Kargar 2004: p. 239, pic. 9, No. 4).

C-3)

This pattern occurs on the medial sides of bricks of Group A (full-sized). At the center of the design three large concentric circles can be seen, with four lotus buds occupying the space between the central circles and the corners of the brick. Between the buds are semi-circle shapes repeated four times. The outermost spaces of these semi-circle shapes are divided into about nine segments by short lines, giving the impression of sun rays. The designs are outlined in black and the spaces filled with glazes of white, blue and yellow colour (Nos. 3 [P. 78], 9 [P. 77] and 25 [P. 76]).

C-4)

This pattern on the medial side of two type-A bricks has a six-petalled rosette flower in the centre. The flower is enclosed within a circle and is surrounded by four lotus flowers and buds. A second disc (larger than that surrounding the rosette) can be seen in the midst of the flowers and buds (Nos 26 [P. 73], 34 [P. 74] and 38 [P. 72]).

C-5)

This design is found on the medial sides of two full-sized bricks. A large rosette flower (with eight petals in the first example and with sixteen petals in the second) is depicted in the centre, surrounded by a circle. Around the circle there are four lotus buds pointing towards the corners, and between the lotus buds are lotus flowers in full bloom (Nos. 4 [P. 70] and 11 [P. 69]).

D) Animal Motifs

D-1) Winged (?) Ibex

The motif of a winged (?) ibex occurs on just one of the Boukan bricks. The design shows a standing ibex, with detailed representations of muscles, neck, face, ears and a long beard that is seen under its chin. Arched lines beneath the top of its back and beneath its chest could indicate a wing. It has a long curved horn that is beautifully represented. Glazes in grey, black, turquoise blue and yellow decorate the design (No. 48 in P. 67).

D-2) Ram

The design of a standing ram with scale-like lines indicating the fleece is preserved on the medial side of a type-A brick. This ram has a short, hanging tail and long curled horns pointing in opposite directions. The pose of the body, the muscles, ears, face and even the detailed horns, which show the age of the animal, are beautifully depicted and demonstrate the artistic competence of the designer. On a lateral side of the same brick three concentric circles can be seen, indicating the functionality of this brick in the corner of a structure. (No. 35 in P. 63).

D-3) Unidentified animal

A creature similar to the ram just described, but without horns, occurs on the medial side of another type-A brick (No. 21 in P. 61). This glazed brick is badly damaged and much of the design is abraded so that it cannot be described in more detail.

D-4) Lion

On the medial side of a type-A brick is the motif of a lion. The animal is depicted with pricked ears and the large space in its snout shows that its mouth is open and the beast is probably roaring. This is emphasized by the position of the lion's tail shown above its back. The badly abraded surface of this brick does not allow for a more detailed description (No. 12 in P. 66).

D-5) Lion?

Another brick also shows a lion-like animal, but the details are hardly visible. The upturned tail, the open mouth and certain other features of the motif are similar to the previous example, but the pricked ears shown on the previous brick are not visible here (No. 19 in P. 64).

D-6) Eagle

In this design, the motif of an eagle can be seen, with open wings. The eagle's tail stretches down to the bottom of the brick and its head is at the top, shown in profile. The details of feathers, wings, tail and head are clearly illustrated. It is noteworthy that there appears to be an error in the artistic representation of this eagle. In order to show its legs, the artist has represented them in an unnatural position, with one facing forwards and the other backwards. In a

natural position, an eagle's legs are positioned under its body and parallel to its tail (Nos. 17 [P. 59] and 18 [P. 58]).

D-7) Bird

The motif features a bird with open wings, elaborate tail feathers, and a crest (comb) on the top of its head. The crest on the head suggests this might be a rooster, although the neck and legs are long for such a bird. If it were not for the crest it would be tempting to identify this bird as a great bustard, one of whose main habitats in Iran is the environs of the city of Boukan up to the present day. This design is on the medial side of a brick and is outlined in black and infilled with white and yellow. The background is blue (No. 42 in P. 56).

D-8) Winged horse with horn

This pattern, seen on the medial side of a brick of type-A kind, shows a composite creature, partly ungulate standing on two legs. The beast clearly has hooves, and has the front part and head of an animal with two ears and a long nose, probably a horse. It also has a single bent horn (unicorn), and the wings and tail of a bird. The background of this brick, is decorated with blue glaze. However, the surface is largely abraded and many details are obscure (No. 8 in P. 54).

E) Composite Creatures (Anthropomorphic Animals)

E-1) Winged Man

A design showing a winged male figure is shown on the medial side of a full-sized brick. It consists of a winged man-like figure in profile, with a long beard and long hair that hangs in a bunch at the back. The hair is held in place with a headband (fillet). The man has large eyes, a narrow nose and a pair of wings that are opened at the back. He is shown in a kneeling posture, with his left leg bent and his right knee resting on the ground. His hands are held out in front. In his left hand he holds a sprig of foliage with three flowers or fruits, probably pomegranates, as held by genies on the Assyrian reliefs. In his right hand he holds a cone-shaped item that could possibly be a bundle of sticks or a barsom. On both wrists he has a bracelet with a disc on which rosette patterns are discernible. This man is wearing a knee-length tunic with an ankle-length belted cloak open at the front (No. 32 in P. 53).

E-2) Winged Women

In this motif we have another anthropomorphic creature, kneeling in the same fashion as category E-1, but here with some significant differences. The winged anthropomorphic creature of this category, in contrast to the previous type, is not bearded and has female characteristics. Her hair is tied back and held in place with a headband that ends at the back in the form of a flower. The woman is holding in her left hand a sprig of foliage, as in the previous motif, and here the stalks clearly end in pomegranates. In her right hand the woman holds a large circular object that might be a mirror, in contrast to the previous figure who is holding in the right hand what might be a barsom. (No. 24 in P. 51).

There is another glazed brick that belongs to the same category and has many characteristics of this type. The main difference, however, is that in all previous cases anthropomorphic beings are depicted advancing from right to left, whereas in this case, the semi-human creature is shown advancing from left to right (No. 22 in P. 48). It may be that the patterns illustrated on these bricks were positioned symmetrically on either side of a design element, perhaps a tree, where kneeling before it would demonstrate an aspect of a certain ceremonial activity. Although the glaze on this brick is largely abraded, apart from the direction of the bodies the pattern does not seem to be significantly different from those of E-2 type.

E-3) Anthropomorphic Lion

This pattern on a type-A brick consists of a creature that is half-lion and half-man. The lower part of the figure is that of a lion standing on two legs, with its tail curled over its back. The upper part of the body is in human form. The man is shown in profile with a bearded face, large eyes and long hair that falls in a bunch on the back of the neck. The creature is holding in its two hands a vase from which issue two streams of water each represented in a triangular shape. Further vases are shown at the extremities of the streams of water (No. 33 in P. 46).

F) Combined Patterns (Animal Body with Anthropomorphic Head)

F-1) Winged Lion with Male Human Head

This motif shows a creature with a male human head and the body of a lion. The man has a long beard and moustache together with long hair arranged in a bunch at the back of his neck. The man also wears a headband. The body is that of a lion with a tail curled up over its back, and large, folded wings. The claws, muscles and tail of the lion are carefully depicted as are the wings of the eagle. This brick is decorated in yellow, white, blue and black colours, while the background glaze is turquoise. Sections of the glazed surface are abraded (No. 5 in P. 45).

F-2) Winged Lions with Female Human Heads

In this motif, the body of a lion with a long whip-like tail is complemented with a human head. The long wings are shown neatly folded upwards. The head with long eyebrows and large eyes, traditional headband and hair in a bunch at the back of the neck is clearly that of a woman (No. 36 in P. 43). As in previous examples, this is a familiar motif amongst the bricks obtained during the Qalaichi excavations (Kargar 2004; pic. 2:11).

In another type of motif the body of a lion is shown with the head of a woman wearing a head-band or fillet, as brick no 36 described above, but here the wing is quite differently depicted. Also, this figure is facing to the left whereas no 36 is facing to the right. (No. 31 in P. 41).

In another brick with the same motif, a lion's body is again combined with a female human head. (No. 29 in P. 39). The corner of the brick is partly broken and the animal's rear leg is almost completely abraded.

In this motif, a lion's body with elaborate details of claws, muscles, wings and a tail bent up over the back is combined with a beardless human head, probably female, with big eyes and long eyebrows, who is wearing a crown. The crown has five horizontal decorative bands, coloured alternately in yellow and white. The top part is divided vertically into 9 segments. The crown covers the hair on the head, but the remainder is gathered in a bunch at the back of the neck. This motif is decorated with the colours white, black, yellow, blue and green (No. 28 in P. 37).

A similar motif is attested on another brick which shows a lion's body with its tail turned upwards, with the usually detailed muscular features absent. The body is

decorated simply with a yellow glaze. The motif also depicts a human head with thick and long eyebrows, large eyes and again a crown. In this case the crown clearly has a horn at the bottom, the Assyrian mark of divinity. The background glaze on this brick is largely worn away, but the blue colour can be distinguished and identified in some corners of the piece (No. 40 in P. 35).

F-3) Winged Bulls with Human Heads

This brick a thin animal has its tail hanging down between its rear legs and wings are much more geometrically defined than in other patterns. The animal appears to be ungulate and is probably a bull. The wings here are smaller and better defined. The animal has a human head with long beard, and hair arranged in a bunch on the back of the neck. The animal wears a horned headdress which is a mark of divinity in Assyria of the head; a headband (diadem) is possibly also being worn (No. 43 in P. 32). Again, this motif is found on bricks from the Tappeh Qalaichi archaeological excavations (Kargar 2004; pic. 11: 2).

Although the surfaces of two further bricks are abraded they clearly have designs of the same kind, namely winged bulls with bearded human heads wearing horned headdresses (No. 44 [P. 30] and 20 [P. 29]).

Another brick again shows a quadruped ungulate with human head but here the wings are stretched out and the tail is arched over the animal's back like that of a lion. The human head is also bearded and wears a crown-shaped hat probably with a horn, but the glaze on this brick is worn away and it is difficult to make out some details (No. 23 in P. 26).

F-4) Birds with human heads (?)

On four bricks, we have the body of a bird with a long tail standing on two birds' feet (talons). Large, long wings are added to the body. The second wing is partly visible. The long neck of this creature is attached to an anthropomorphic head with large eyes, long eyebrows and a beard. A large, wide and long horn is seen fixed to the top of the creature's neck. The lower base of the horn almost covers the entire surface of the head. Animal ears, pointing upwards, are added to the figure. In this motif, the animal's body is uniformly coloured in yellow while the horn, beard and eyebrows are entirely coloured in

black. Although in the majority of the attested designs such as this the glaze in the background is entirely abraded, traces of blue colour can be detected on one of the glazed bricks from this category (Nos. 7 and 27 [P. 23], 30 [P. 25] and 47 [P. 24]).

Bibliography

Afshari, H. ,

2011 Iranian Painting from Begining to Islamic Period, Tehran, Pazineh Publication Center (In Persian).

Bashash, K. , R. ,

1996 “Decipherment of the Bukan Inscription”, Pp. 25 – 39 in The proceeding of the first symposium on Inscriptions and Ancient Texts, Shiraz, 14th – 16th Isfand 1370, Iranian Cultural Heritage Organization, Tehran (in Persian).

Binandeh, A. , B. Kargar and B. Khanmohamadi

2017 “Mannaeen art: some glazed bricks from Qalaichi, Iran”, *Aula Orientalis* 35.2: 213–222.

Curtis, J. ,

2001–2002, “The Evidence for Assyrian presence in western Iran”, *SUMER*, Vol. LI, No. 1 & 2: 32–37.

Eph³al, I.

1999 “The Bukan Aramaic Inscription: Historical Considerations”, *Israel Exploration Journal* 49: 116–121.

Fales, F.M.

2003 “Evidence for West–East Contacts in the 8th Century B.C: The Bukan Stele”, *Continuity of Empire(?): Assyria, Media, Persia*, (Edited by: G.B. Lanfranchi, M. Roaf & R. Rollinger), Padova: 131–147.

Green field, J. C.

1993 “The Aramean God Hadad», *EI* 24 (1993): 54–61.

Hassanzadeh, S. ,

2011 “An visual Art survey to Qalaichi glazed bricks”, *Naghsh Mayeh*, Vol. 7: 71–80 (In Persian).

Hassanzadeh, Y .

2006 “The glazed bricks from Bukan (Iran): new insight into Mannaeen art”, *Antiquity* Vol. 80, No.307.
<http://antiquity.ac.uk/ProjGall/307.html>

Hassanzadeh, Y. & H. Mollasalehi

2011 “New Evidence for Mannaeen Art: An Assessment of Three Glazed Tiles from Qalaichi (Izirtu)”, *Elam and Persia*, Edited by: Javier Alvarez–Mon and Mark B. Garrison, Eisenbrauns, USA: 407–417.

2017 proceeding of An Archaeological Exploration of the Mannaeen Site of Qalaichi: on the basis of analyses of glazed bricks from the Iran National Museum and other collections, Edited by Yousef Hassanzadeh and Hekmat Mollasalehi, Tehran, Richt Publication Center and Iran National Museum.

Kaboli, Mirabedin

1991 “A survey on pre Islamic object in smuggled collection”, *Culturan Heritage*, Vol. 3–4: P.32.

1992 “A survey on Islamic object in smuggled collection”, *Culturan Heritage*, Vol. 5: P.24.

Kargar, B.

2004 “Qalaichi / Zirtu: a Mannean Center, Period Ib”, in M. Azarnoush (ed.), *Proceedings of the International Symposium on Iranian Archaeology: North–Western Region*, Tehran, Iranian Center for Archaeological Research: 229–245 [in Persian].

2007 “A summery of ninth season of Qalaichi excavation, Izirtu: Mannaeen Capital center”, proceeding of Ninth Anual Archaeological Congress, Vol. 2, Tehran, ICAR: 287 – 294 (in Persian).

Kambakhshfard, S. ,

2004 The Pottery in Iran from the beginning of Neolithic to contemporary, Tehran, Ghoghnoos (in Persian).

Kargar, Bahman, ALi Binandeh and Behrouz Khanmohammadi

2021 Qalaichi Architecture, Tehran, Iran National Museum Publication (In Persian).

Kleiss, S.

1977 “Burganlagen und Befestigungen in Iran”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* (AMI), Band 10: 23–52.

Kroll, S.

2005 “The southern Urmia Basin in the Early Iron Age”, *Iranica Antiqua* XL: 65–85.

Lemaire, A.,

1988 “Une Inscription Araméenne du VIIIe S. AV. J. –C. trouvée à Bukân (Azerbaïdjan Iranien)”, *Studia Iranica*: 27:15–30.

1998 “L’inscription araméenne de Bukân et son intérêt historique”, *Comptes rendus l’Académie des Inscriptions & Belles-lettres* 11:293–301.

1999 “la stèle araméenne de Bukân: mise au point épigraphique”, *Nouvelles Assyriologiques Breves et utilitaires* LVII: 57–58.

Levine. L.D.,

1974 “Geographical Studies in Neo Assyrian Zagros”, *Iran* 12: 99–124.

Luckenbill, D.D.,

1926 *Ancient records of Assyrian and Babylonia*, Vol. (1) 1926–Vol. (2) 1927, the Univeersity of Chicago Press.

Malekzadeh, Mehrdad

1995 “The Boukan Glazed Brick Type in Tokyo Ancient Orient Museum”, Iranian Journal of Archaeology and History, Vol. 17: 75 – 76 (in Persian).

Mousavi, A.,

1994 “Une brique a décor polychrome de l’ Iran occidental (VIIIe–VIIe.s.av.j.c.)”, *studia Iranica* 23 :7–18.

Nezamabadi, M., M. Mashkour and B. Kargar

2011 “Mannaeen Faunal remains from tepe Qalaichi; Northwestern Iran (9th – 7th B. C.)”, *Iranian Archaeology* 2: 33–40.

Niakan, L.

1999 “A summary of technical stusy of Boukan Bricks”, Proseeding of Iranian Art and Archaeology: 32 articles in honour of Ezatollah Negahban, Edited by: Abbas Alizadeh, Yousef Majidzadeh and Sadegh Malek Shahmirzadi, Tehran: Markaz–e Nashr–e Daneshgahi: 162 – 168 (in Persian).

Sarkhosh Curtis, V.

1988 “Report on a recent Visit to Iran”, *Iran* XXVI: 145.

Sokoloff, M.,

1999 “The Old Aramaic Inscription from Bukan: A Revised Interpretation”, *Israel Exploration Journal* 49:105–115.

Soudavar, Abolala

2004 The Aura of Kings: Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship, Tehran, Farhang –e Moaser (in Persian).

Tanabe, K.,

1983 *Animals in the Arts of the Ancient Orient*, Tokyo: Ancient Orient Museum.

Teixidor, J.,

1997–98 “Séminaire: documents d’ histoire araméenne”, *Annuaire du college de france*: 732–734.

1999 “L’ inscription arameenna de Bukan, relecture” *Semitica* 49:117–121.

Yaghmaei, E.

1985 “Discovery of a Thousand Years Old Temple at Boukan}, Keyhan News Paper, Thursday, 21st Isfand: 6 (in Persian).

2017 “A note on first season of archaeological excavation in Qalaichi of Boukan”, in Proceeding of An Archaeological exploration of the Mannaeen site of Qalaichi: on the basis of analyses of glazed bricks from the national museum of Iran and other collections, edited by: Y. Hassanzadeh and H. Mol–lasalehi, 55–69, Tehran, RICHT and Iran National Museum [in Persian].

Zadok, R.,

2002 “The Ethno–Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo–Assyrian Period.”, *Iran* XXXX: 89–151.

آجر لعابداری نوع کامل با نقش بدن پرنده و سر انسانی
شاخ‌دار روی ضلع پهنا.
طول: ۳۶ سانتی متر
عرض: ۳۶ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۲ سانتی متر
شماره موزه: ۲۷

Full - sized glazed brick with horned, human-headed
bird motif on the medial side

L.: 36

W.: 36

Th.: 9.2

Museum inventory number: 27

آجر لعابداری نوع کامل با نقش بدن پرنده و سر انسانی
شاخ‌دار روی ضلع پهنا.
طول: ۳۵ سانتی متر
عرض: ۳۵ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۲ سانتی متر
شماره موزه: ۷

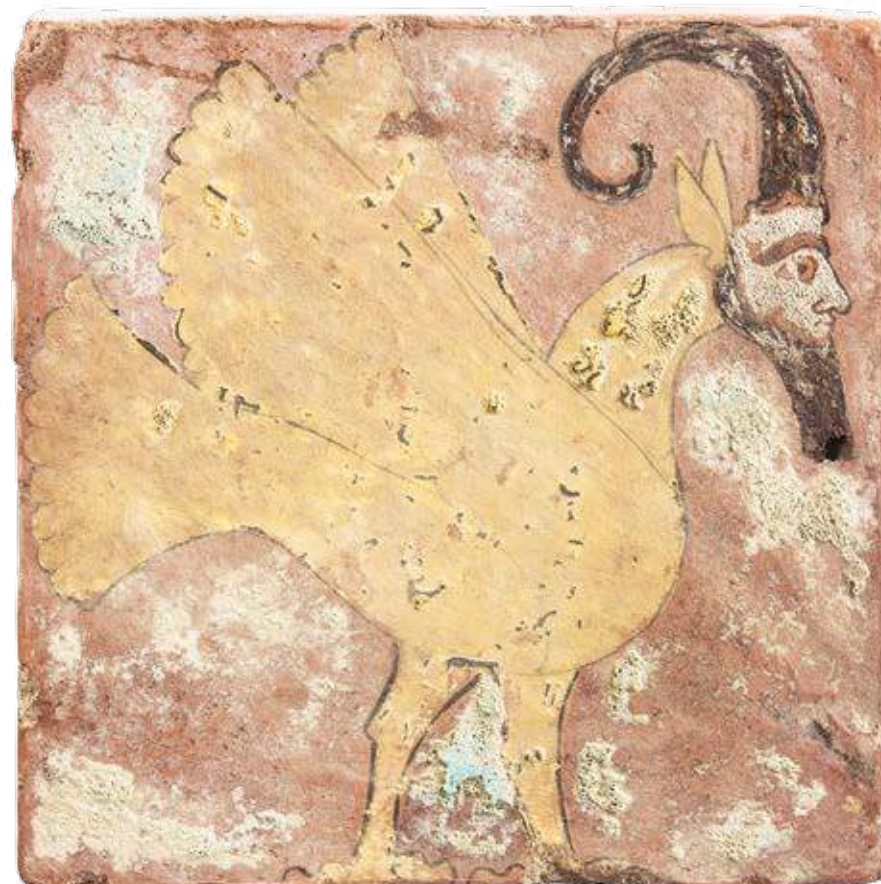
Full - sized glazed brick with horned, human-headed
bird motif on the medial side

L.: 35

W.: 35

Th.: 9.2

Museum inventory number: 7

آجر لعابداری نوع کامل با نقش بدن پرنده و سر انسانی
شاخ‌دار روی ضلع پهنا.

طول: ۳۶ سانتی متر

عرض: ۳۶ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۵ سانتی متر

شماره موزه: ۴۷

Full - sized glazed brick with horned, human-headed
bird motif on the medial side

L.: 36

W.: 36

Th.: 8.5

Museum inventory number: 47

آجر لعابداری نوع کامل با نقش بدن پرنده و سر انسانی
شاخ‌دار روی ضلع پهنا.

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۳۵ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۴ سانتی متر

شماره موزه: ۳۰

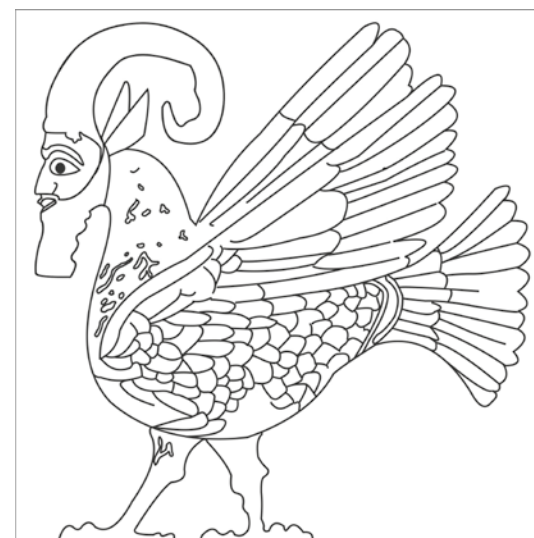
Full - sized glazed brick with horned, human-headed
bird motif on the medial side

L.: 35

W.: 35

Th.: 9.4

Museum inventory number: 30

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش گاو بالدار

و سر انسانی روی ضلع پهنا.

طول: ۳۴٫۵ سانتی متر

عرض: ۳۴٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۷ سانتی متر

شماره موزه: ۲۳

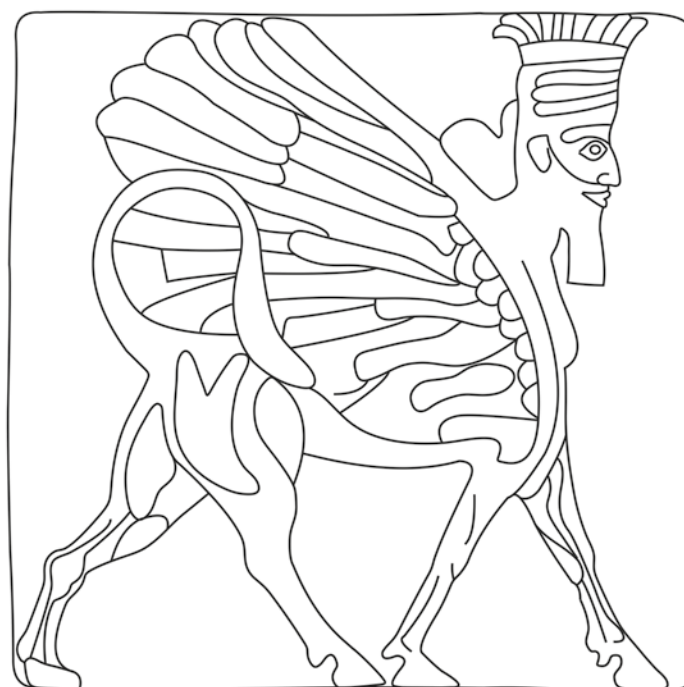
Full - sized glazed brick with winged
human-headed bull on the medial side

L.: 34.5

W.: 34.5

Th.: 9.7

Museum inventory number: 23

آجر منقوش لعابد ار نوع كامل با نقش گاو
بالدار و سر انسانی روی ضلع پهنا.

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۳۳/۵ سانتی متر

ضخامت: ۱۰/۵ سانتی متر

شماره موزه: ۲۰

Full - sized glazed brick with winged
human-headed bull on the medial side

L.: 34

W.: 33.5

Th.: 10.5

Museum inventory number: 20

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش گاو
بالدار و سر انسانی روی ضلع پهنا.

طول: ۳۳٫۸ سانتی متر

عرض: ۳۳٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۷ سانتی متر

شماره موزه: ۴۴

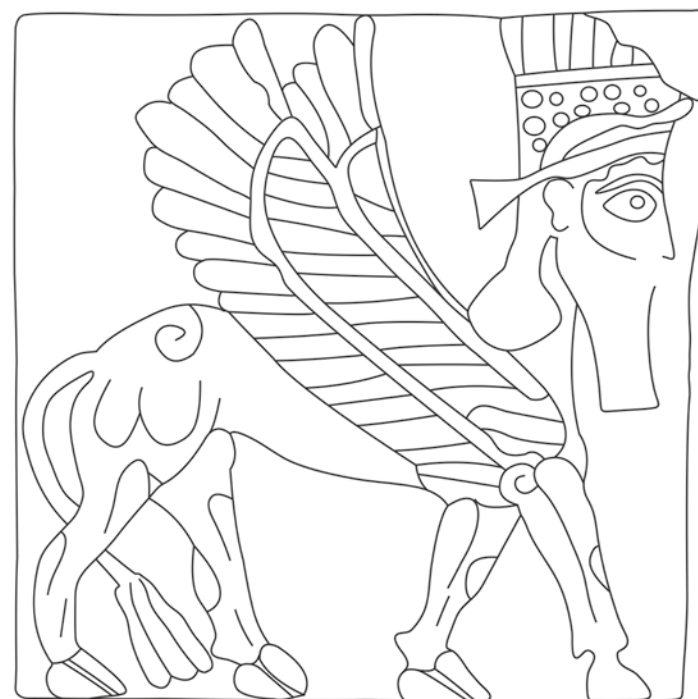
Full - sized glazed brick with winged
human-headed bull on the medial side

L.: 33.8

W.: 33.5

Th.: 8.7

Museum inventory number: 44

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش گاو بالدار
و سر انسانی روی ضلع پهنا.

طول: ۳۳/۵ سانتی متر

عرض: ۳۳/۵ سانتی متر

ضخامت: ۹ سانتی متر

شماره موزه: ۴۳

Full - sized glazed brick with winged
human-headed bull on the medial side

L.: 33.5

W.: 33.5

Th.: 9

Museum inventory number: 43

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش

بدن شیر و سر انسانی روی سطح پهنا.

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۳۵ سانتی متر

ضخامت: ۱۰ سانتی متر

شماره موزه: ۴۰

Full - sized glazed brick with winged
human-headed lion on the medial side

L.: 35

W.: 35

Th.: 10

Museum inventory number: 40

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش

بدن شیر و سر انسانی.

طول: ۳۴٫۵ سانتی متر

عرض: ۳۴٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۱۰٫۴ سانتی متر

شماره موزه: ۲۸

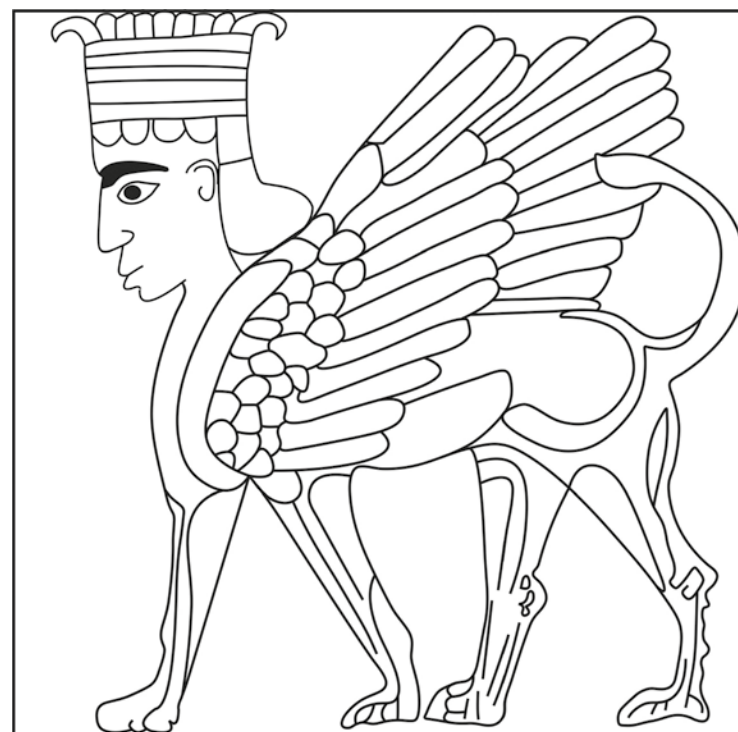
Full - sized glazed brick with winged
human-headed lion on the medial side

L.: 34.5

W.: 34.5

Th.: 10.4

Museum inventory number: 28

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش

بدن شیر و سر انسانی.

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۳۴ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۹ سانتی متر

شماره موزه: ۲۹

Full - sized glazed brick with winged
human-headed lion on the medial side

L.: 34

W.: 34

Th.: 8.9

Museum inventory number: 29

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش بدن
شیر و سر انسانی (بانو) روی ضلع پهنا.

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۳۵ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۷ سانتی متر

شماره موزه: ۳۱

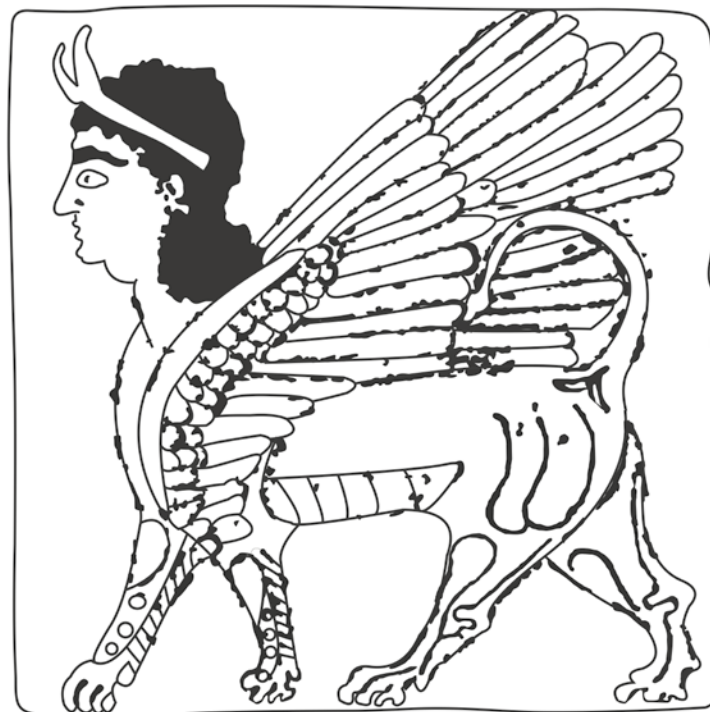
Full - sized glazed brick with winged
human-headed lion on medial side

L.: 35

W.: 35

Th.: 8.7

Museum inventory number: 31

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش ترکیبی
بدن شیر و سر انسانی روی ضلع پهنا.

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۳۴ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۲ سانتی متر

شماره موزه: ۳۶

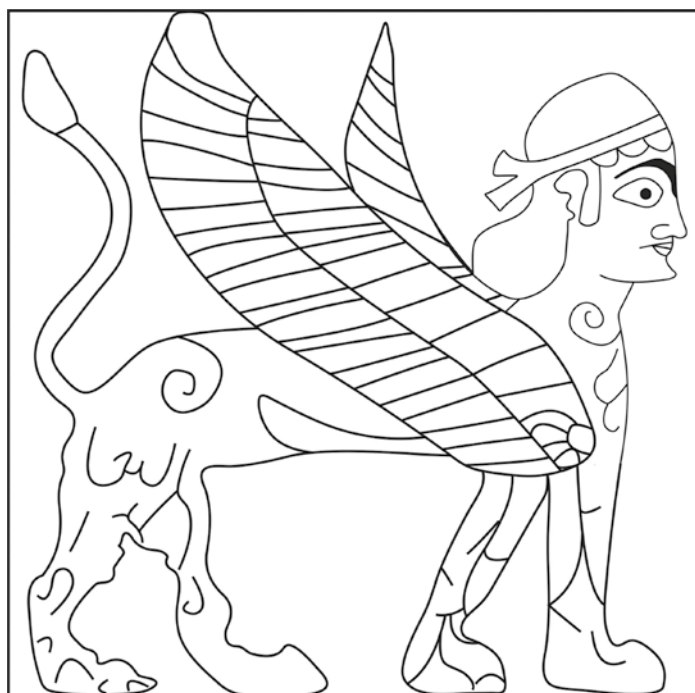
Full - sized glazed brick with winged
human-headed lion on medial side

L.: 34

W.: 34

Th.: 8.2

Museum inventory number: 36

Full - sized glazed brick with winged
human-headed lion on medial side and
concentric circles on two lateral sides

L.: 35

W.: 35

Th.: 9.5

Museum inventory number: 5

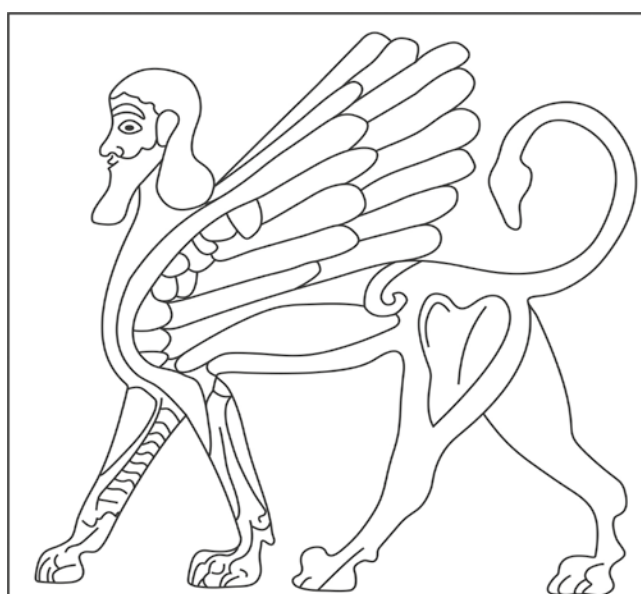
آجر لعابداری نوع کامل با نقش شیر بالدار
با سر انسانی روی ضلع پهنا و دایره‌های
متحدالمرکز روی دو ضلع کناری

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۳۵ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۵ سانتی متر

شماره موزه: ۵

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش شیر.

انسان روی ضلع پهنا.

طول: ۳۳/۵ سانتی متر

عرض: ۳۳/۵ سانتی متر

ضخامت: ۹ سانتی متر

شماره موزه: ۳۳

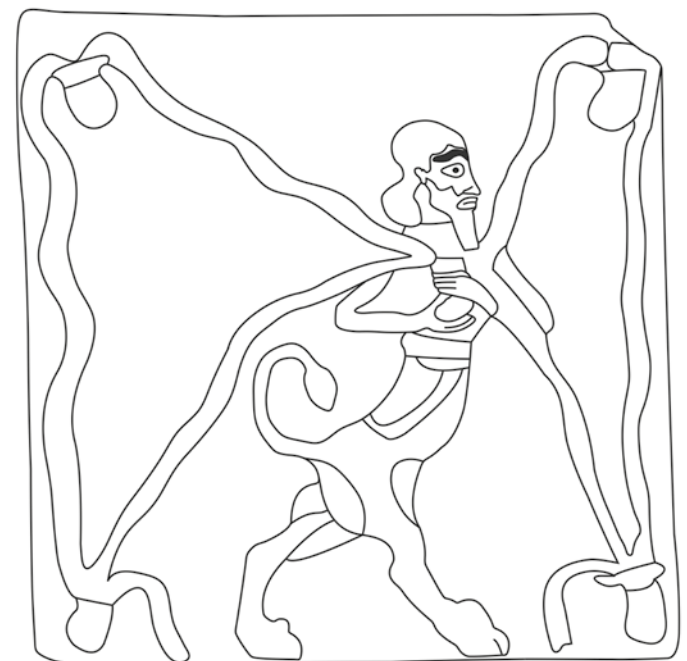
Full-sized glazed brick with anthropomorphic
lion motif on the medial side

L.: 33.5

W.: 33.5

Th.: 9

Museum inventory number: 33

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش بانوی بالدار روی
سطح پهنا و نقش هندسی زیگزاگ روی سطح کناری
طول: ۳۴ سانتی متر
عرض: ۳۳٫۵ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۶ سانتی متر
شماره موزه: ۲۲

Full-sized glazed brick with winged woman motif on
the medial side and wavy (Zigzag) design on lateral side

L.: 34

W.: 33.5

Th.: 9.6

Museum inventory number: 22

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش

بانوی بالدار روی سطح پهنا

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۳۴ سانتی متر

ضخامت: ۱۰/۶ سانتی متر

شماره موزه: ۲۴

Full-sized glazed brick with winged
woman motif on the medial side

L.: 34

W.: 34

Th.: 10.6

Museum inventory number: 24

Full-sized glazed brick with winged
man motif on the medial side

L.: 35

W.: 35

Th.: 9.2

Museum inventory number: 32

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش

مرد بالدار روی ضلع پهنا.

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۳۵ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۲ سانتی متر

شماره موزه: ۳۲

S

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش حیوانی روی
سطح پهنا و امضا روی ضلع کناری
طول: ۳۵/۵ سانتی متر
عرض: ۳۶ سانتی متر
ضخامت: ۹/۳ سانتی متر
شماره موزه: ۸

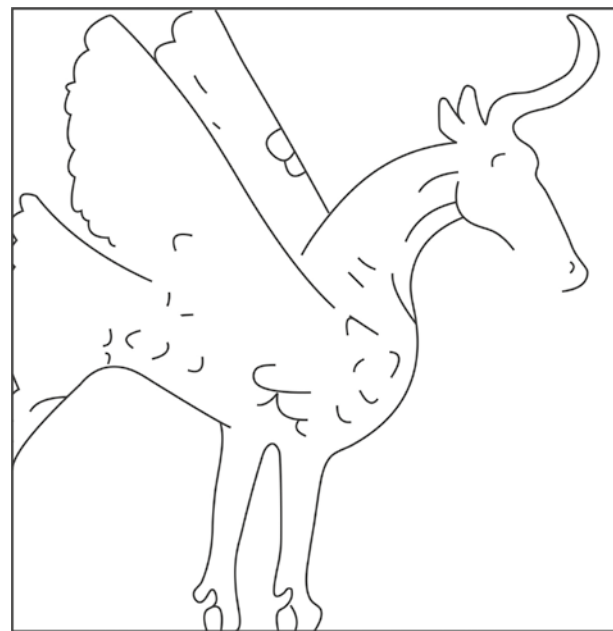
Full-sized glazed brick with animal pattern on the
medial side and artisan signature on lateral side

L.: 35.5

W.: 36

Th.: 9.3

Museum inventory number: 8

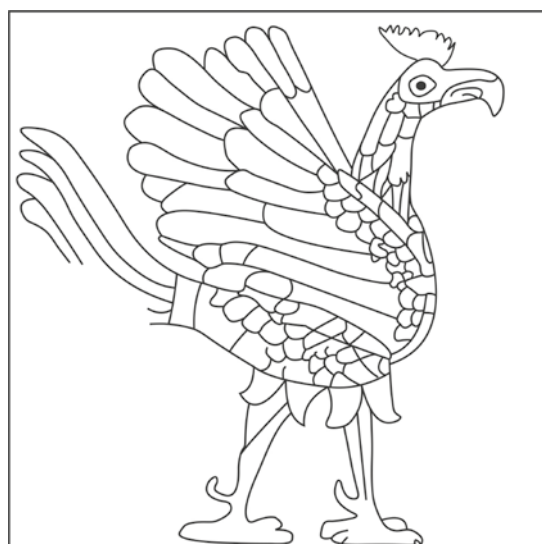
No. 42

No. 18

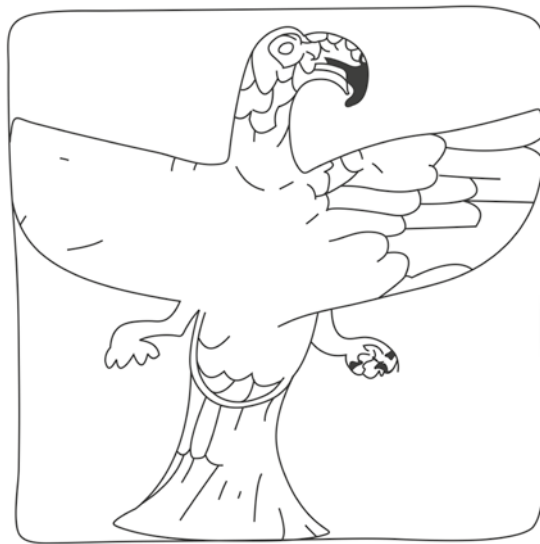

No. 17

Full-sized glazed brick with
rooster (?) motif on medial side
L.: 34 cm
W.: 34 cm
Th.: 9 cm
Museum inventory number: 42

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با
نقش خروس (?) روی سطح پهنا
طول: ۳۴ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۹ سانتی متر
شماره موزه: ۴۲

آجر منقوش لعابدان نوع مربع با نقش
عقاب روی سطح پهنا
طول: ۳۵ سانتی متر
عرض: ۳۵ سانتی متر
ضخامت: ۱۱٫۱ سانتی متر
شماره موزه: ۱۷

Full-sized glazed brick with eagle
motif on medial side
L.: 35 cm
W.: 35 cm
Th.: 11.1 cm
Museum inventory number: 17

طول: ۳۵٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۵٫۵ سانتی متر
ضخامت: ۱۱٫۴ سانتی متر
شماره موزه: ۱۸

L.: 35.5 cm
W.: 35.5 cm
Th.: 11.4 cm
Museum inventory number: 18

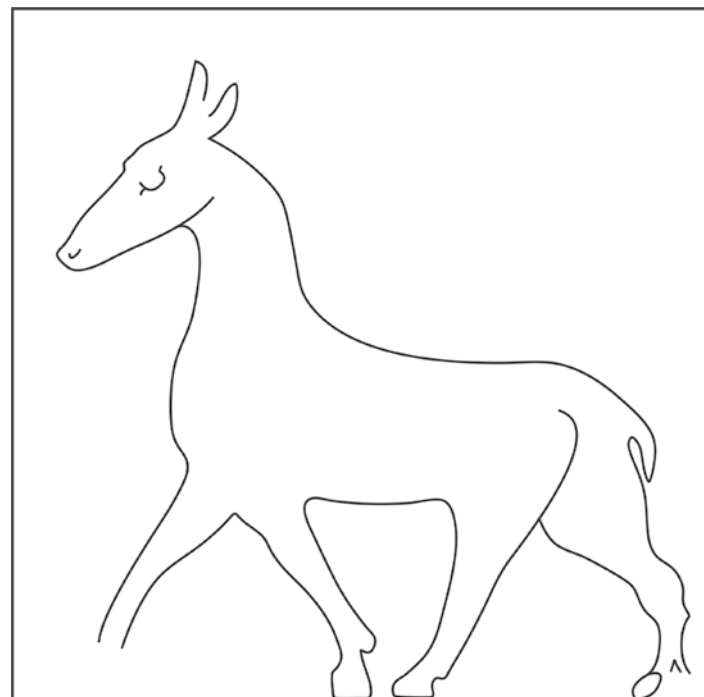

آجر منقوش لعابدار نوع کامل با
نقش حیوانی روی سطح پهنا و
امضا روی ضلع کناری
طول: ۳۵ سانتی متر
عرض: ۳۵ سانتی متر
ضخامت: ۱۱/۱ سانتی متر
شماره موزه: ۲۱

Full-sized glazed brick with
animal pattern on the medial
side and artisan signature on
lateral side

L.: 35 cm

W.: 35 cm

Th.: 11.1 cm

Museum inventory number: 21

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش قوچ روی
ضلع پهنا و دواير متحدالمرکز روی ضلع کناری

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۳۵ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۷ تا ۹٫۱ سانتی متر

شماره موزه: ۳۵

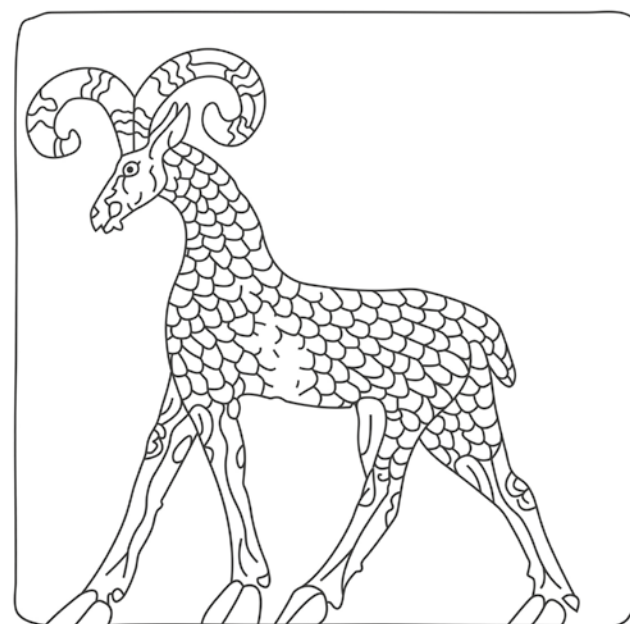
Full-sized glazed brick with ram pattern on
the medial side and concentric circles on
lateral side

L.: 35 cm

W.: 35 cm

Th.: 8.7 – 9.1 cm

Museum inventory number: 35

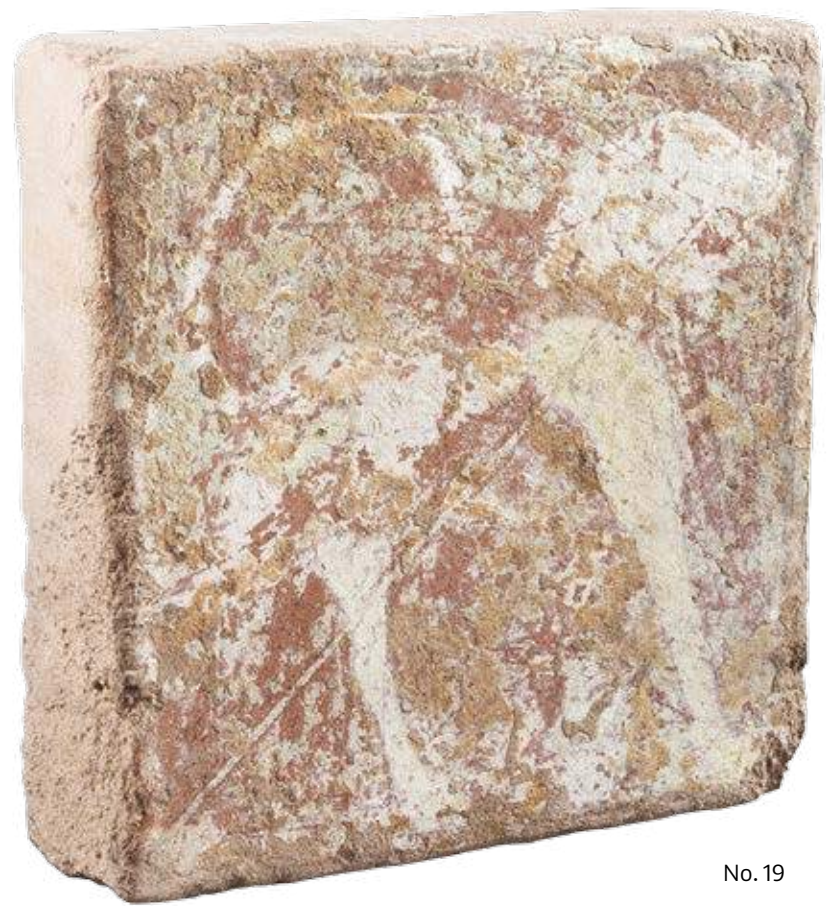

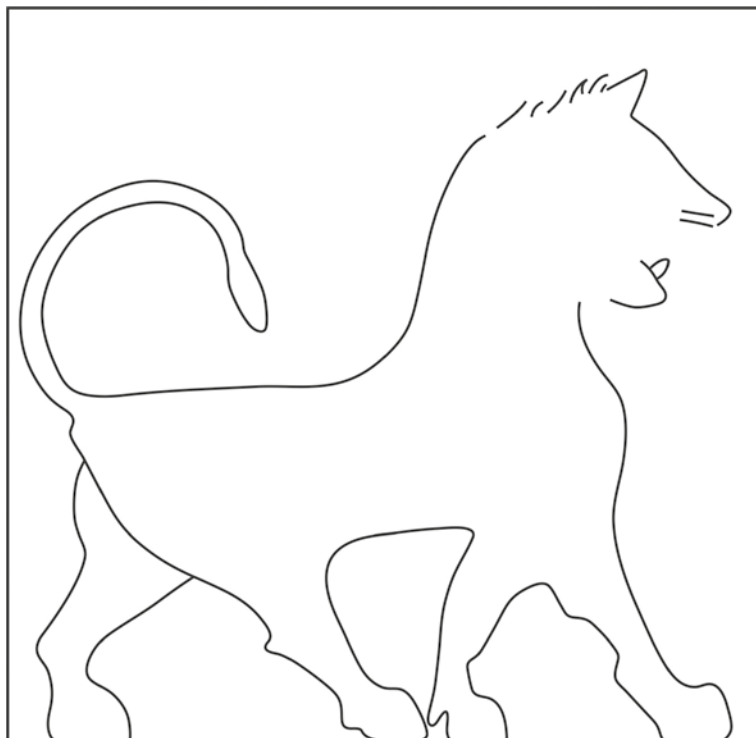

No. 12

No. 19

آجر منقوش لعابدار نوع کامل با
نقش شیر روی ضلع پهنا
طول: ۳۴٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۴ سانتی متر
شماره موزه: ۱۲

Full-sized glazed brick with lion
pattern on medial side
L.: 34.5 cm
W.: 34 cm
Th.: 9.4 cm
Museum inventory number: 12

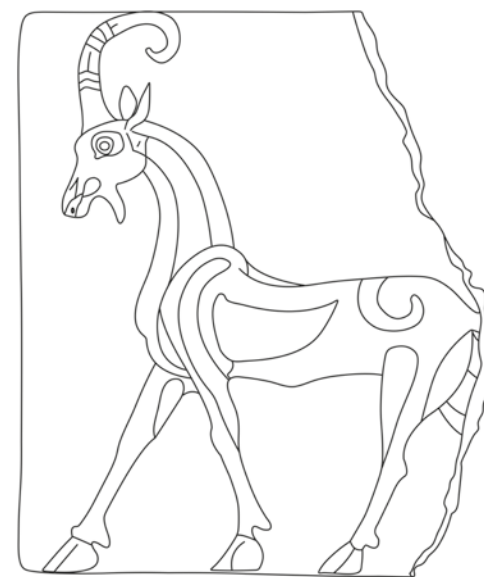
آجر منقوش لعابدار نوع کامل با
نقش شیر (?) روی ضلع پهنا
طول: ۳۴٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۱۱ سانتی متر
شماره موزه: ۱۹

Full-sized glazed brick with
lion(?) pattern on medial side
L.: 34.5 cm
W.: 34 cm
Th.: 11 cm
Museum inventory number: 19

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش بز
بالدار روی ضلع پهنا
طول: ۳۴ سانتی متر
عرض باقیمانده: ۲۸ سانتی متر
ضخامت: ۸ سانتی متر
شماره موزه: ۴۸

Full-sized type glazed
brick with winged
ibex on medial side

L.: 34 cm

W.: 28 cm

Th.: 8 cm

Museum inventory
number: 48

No. 11

No. 4

آجر لعابداری نوع کامل با نقش یک گل رزت بزرگ در وسط و چهار غنچه لوتوس و چهار گل لوتوس در اطراف آن

Full-sized type glazed brick with a large rosette flower surrounded by four lotus buds and four lotus flowers on medial side

طول: ۳۳٫۵ سانتی متر

عرض: ۳۳ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۴ سانتی متر

شماره موزه: ۱۱

L.: 33.5 cm

W.: 33 cm

Th.: 8.4 cm

Museum inventory number: 11

طول: ۳۳٫۵ سانتی متر

عرض: ۳۳٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۷٫۹ سانتی متر

شماره موزه: ۴

L.: 33.5 cm

W.: 33.5 cm

Th.: 7.9 cm

Museum inventory number: 4

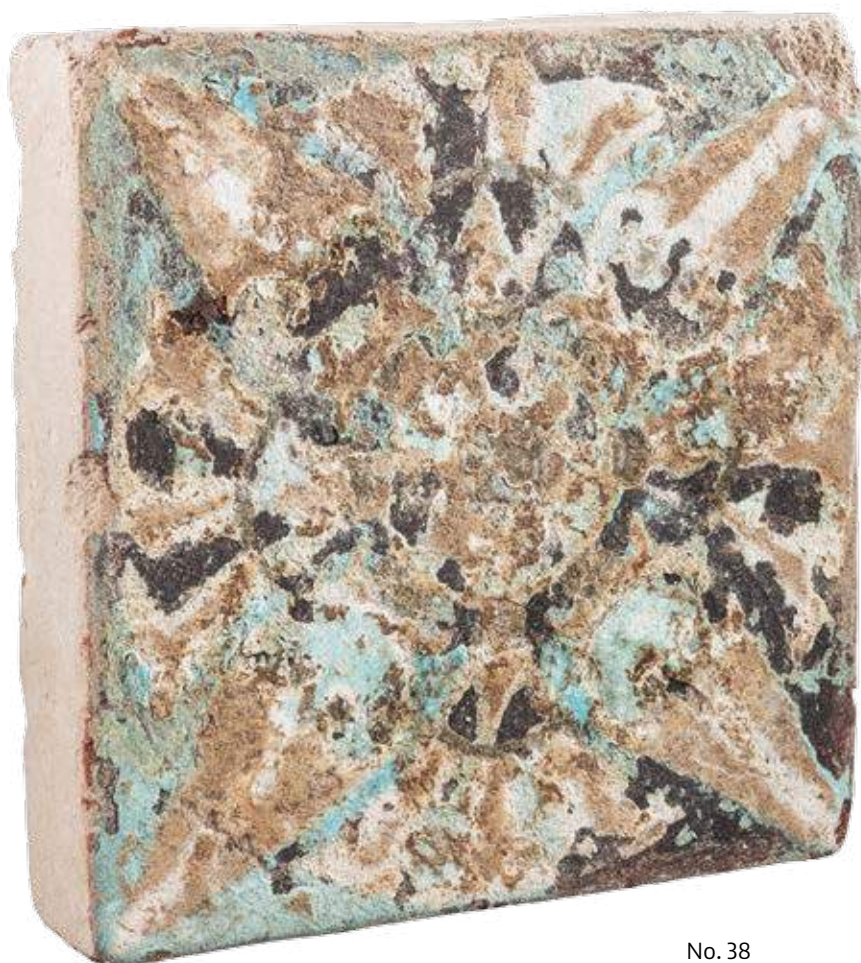

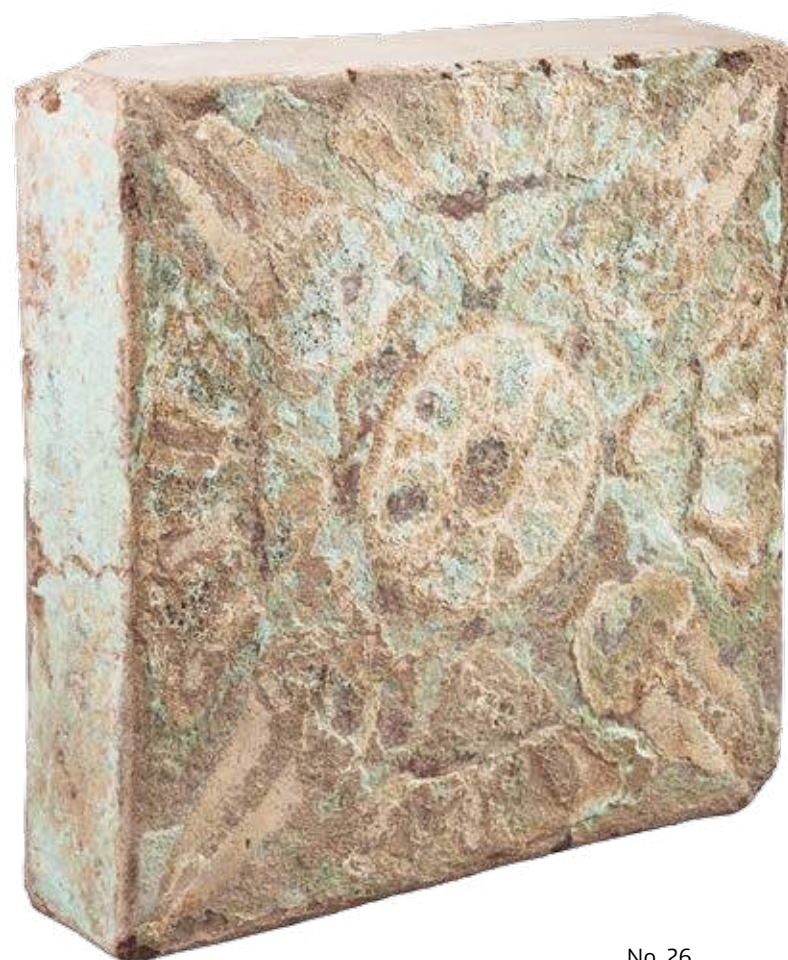

No. 38

No. 26

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با دایره های متحدالمرکز در وسط و چهار غنچه لوتوس و چهار گل لوتوس در اطراف آن روی ضلع پهنا

Full-sized type glazed brick with concentric circles in the centre around which are four lotus buds with four lotus flowers in full bloom between them on medial side

طول: ۳۴ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۷/۴ سانتی متر
شماره موزه: ۳۸

L.: 34 cm
W.: 34 cm
Th.: 7.4 cm
Museum inventory number: 38

طول: ۳۴/۵ سانتی متر
عرض: ۳۴/۵ سانتی متر
ضخامت: ۸/۵ سانتی متر
شماره موزه: ۲۶

L.: 34.5 cm
W.: 34.5 cm
Th.: 8.5 cm
Museum inventory number: 26

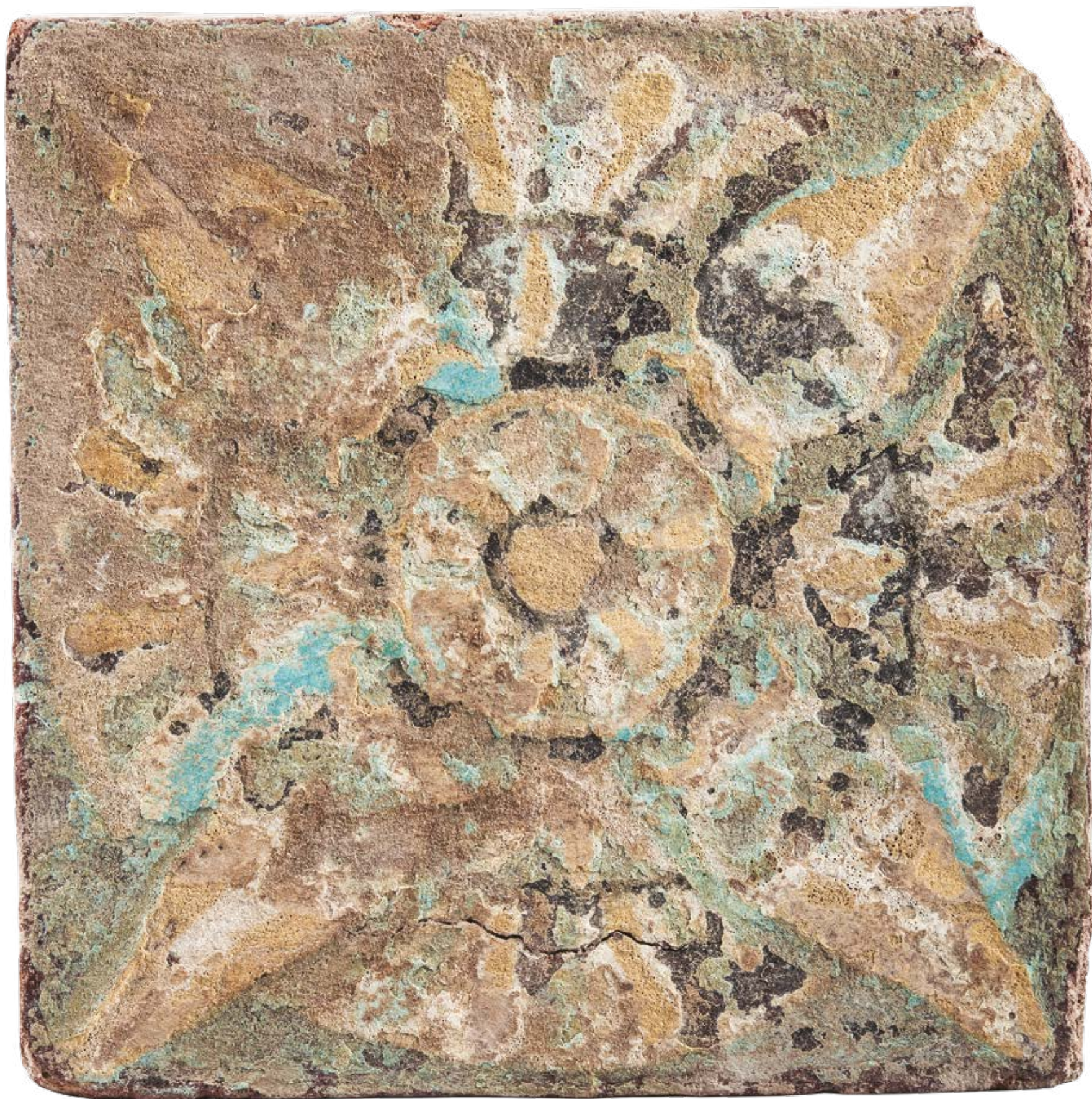

No. 25

No. 9

No. 3

آجرهای نوع کامل با نقش دایره متحدالمركز در وسط و غنچه لوتوس در گوشه‌ها و نیم دایره‌هایی شمسه مانند در بین آنها روی ضلع پهنا

Full - sized glazed bricks with concentric circle in the center, four lotus buds in the corners and four semi-circles between them with impressions of sun rays on medial side

طول: ۳۴ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۱۰٫۶ سانتی متر
شماره موزه: ۲۵

L.: 34 cm
W.: 34 cm
Th.: 10.6 cm
Museum inventory number: 25

طول: ۳۴٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۴٫۵ سانتی متر
ضخامت: ۸٫۶ سانتی متر
شماره موزه: ۹

L.: 34.5 cm
W.: 34.5 cm
Th.: 8.6 cm
Museum inventory number: 9

طول: ۳۴٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۶ سانتی متر
شماره موزه: ۳

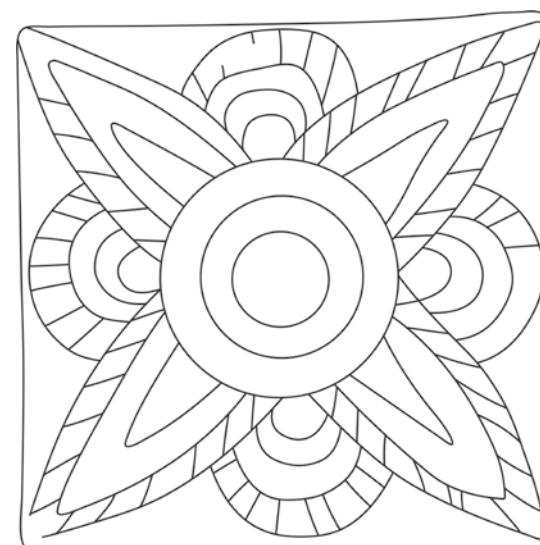
L.: 34.5 cm
W.: 34 cm
Th.: 9.6 cm
Museum inventory number: 3

Full-sized type glazed brick with concentric circle in the center and around this are four lotus buds with four lotus flowers in full bloom between them

L.: 33.5 cm
W.: 33.5 cm
Th.: 8.7 cm
Museum inventory number: 34

آجر منقوش لعابدار نوع کامل با دایره های متحدالمركز در وسط و چهار غنچه لوتوس و چهار گل لوتوس در اطراف آن

طول: ۳۳٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۳٫۵ سانتی متر
ضخامت: ۸٫۷ سانتی متر
شماره موزه: ۳۴

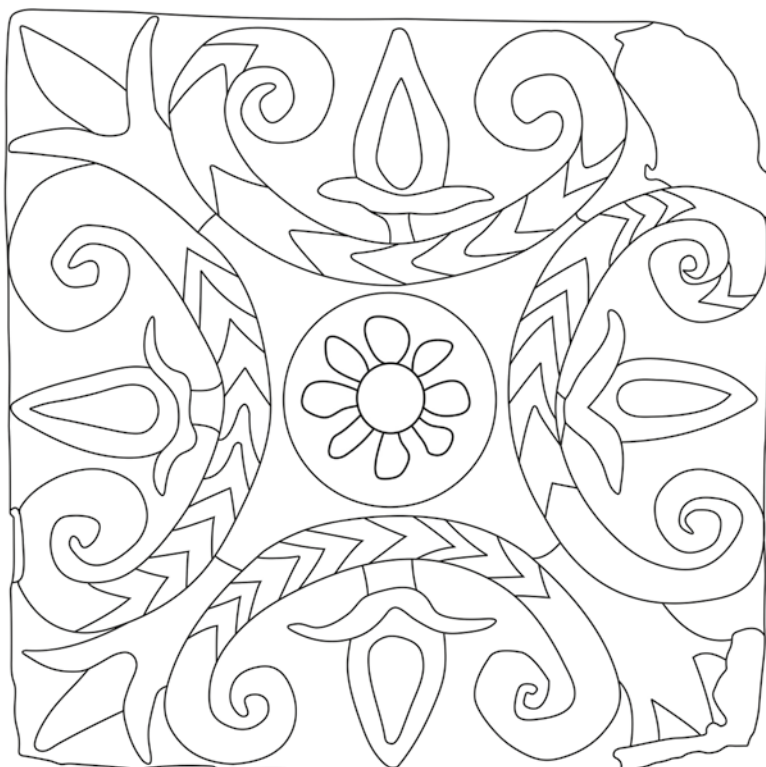

No. 41

No. 39

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش
ترکیبی گیاهی و هندسی روی سطح پهنا
طول: ۳۴ سانتی متر
عرض: ۳۴ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۲ سانتی متر
شماره موزه: ۴۱

Full-sized type glazed brick
with combination of vegetal and
geometric designs on medial side

L.: 34 cm

W.: 34 cm

Th.: 9.2 cm

Museum inventory number: 41

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با نقش
ترکیبی گیاهی و هندسی روی سطح پهنا
طول: ۳۳ سانتی متر
عرض: ۳۳ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۲ سانتی متر
شماره موزه: ۳۹

Full-sized type glazed brick
with combination of vegetal and
geometric designs on medial side

L.: 33 cm

W.: 33 cm

Th.: 9.2 cm

Museum inventory number: 39

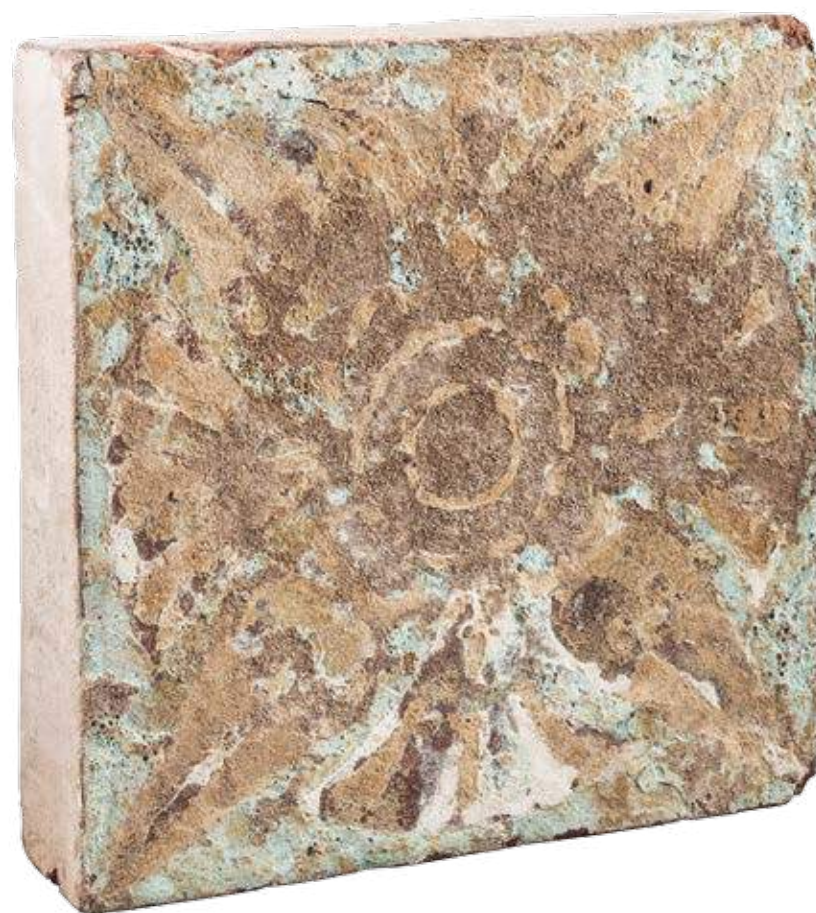

No. 46

No. 37

آجر منقوش لعابدار نوع کامل با دایره‌های متحدالمرکز در وسط و چهار غنچه لوتوس و چهار گل لوتوس در اطراف آن

Full-sized type glazed brick with concentric circles in the center and around them are four lotus buds with four lotus flowers in full bloom between them

طول: ۳۴٫۵ سانتی متر

عرض: ۳۴٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۳ سانتی متر

شماره موزه: ۴۶

L.: 34.5 cm

W.: 34.5 cm

Th.: 8.3 cm

Museum inventory number: 46

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۳۴ سانتی متر

ضخامت: ۷٫۵ سانتی متر

شماره موزه: ۳۷

L.: 34 cm

W.: 34 cm

Th.: 7.5 cm

Museum inventory number: 37

آجر منقوش لعابدان نوع کامل با دایره های متحدالمركز در وسط و چهار غنچه لوتوس و چهار گل لوتوس در اطراف آن

Full-sized type glazed brick with concentric circle in the center and around this are four lotus buds with four lotus flowers in full bloom between them

طول: ۳۵٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۵٫۵ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۳ سانتی متر
شماره موزه: ۴۵
L.: 35.5 cm
W.: 35.5 cm
Th.: 9.3 cm
Museum inventory number: 45

طول: ۳۵٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۵ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۶ سانتی متر
شماره موزه: ۱۰
L.: 35.5 cm
W.: 35 cm
Th.: 9.6 cm
Museum inventory number: 10

طول: ۳۵٫۵ سانتی متر
عرض: ۳۵٫۵ سانتی متر
ضخامت: ۹٫۵ سانتی متر
شماره موزه: ۶
L.: 35.5 cm
W.: 35.5 cm
Th.: 9.5 cm
Museum inventory number: 6

No. 45

آجر منقوش لعابدان نوع نیمه که روی ضلع پهنا نقش
ستاره چهار پر [با برگ هایی شبیه به بیضی] و روی ضلع
کناری نقش دوایر متحد المركز دارد.

طول: ۳۵ سانتی متر

عرض: ۱۷ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۸ سانتی متر

شماره موزه: ۵۱

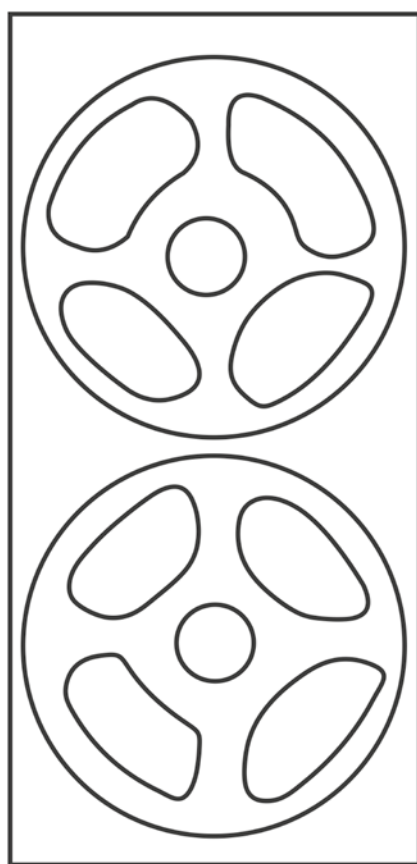
Half-sized type glazed brick with four-pointed stars
with ovoid shapes between the rays on medial side
and concentric circle pattern on the lateral side

L.: 35 cm

W.: 17 cm

Th.: 9.8 cm

Museum inventory number: 51

آجر منقوش لعابدان نوع نیمه که روی ضلع پهنا
نقش ستاره ۸ پر و روی ضلع کناری نقش دوایر
متحدالمركز دارد.

طول: ۳۴/۵ سانتی متر

عرض: ۱۶ سانتی متر

ضخامت: ۹ سانتی متر

شماره موزه: ۵۰

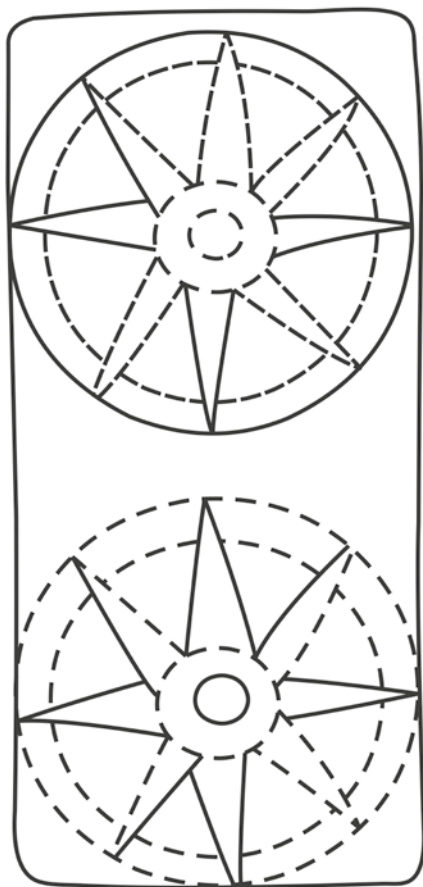
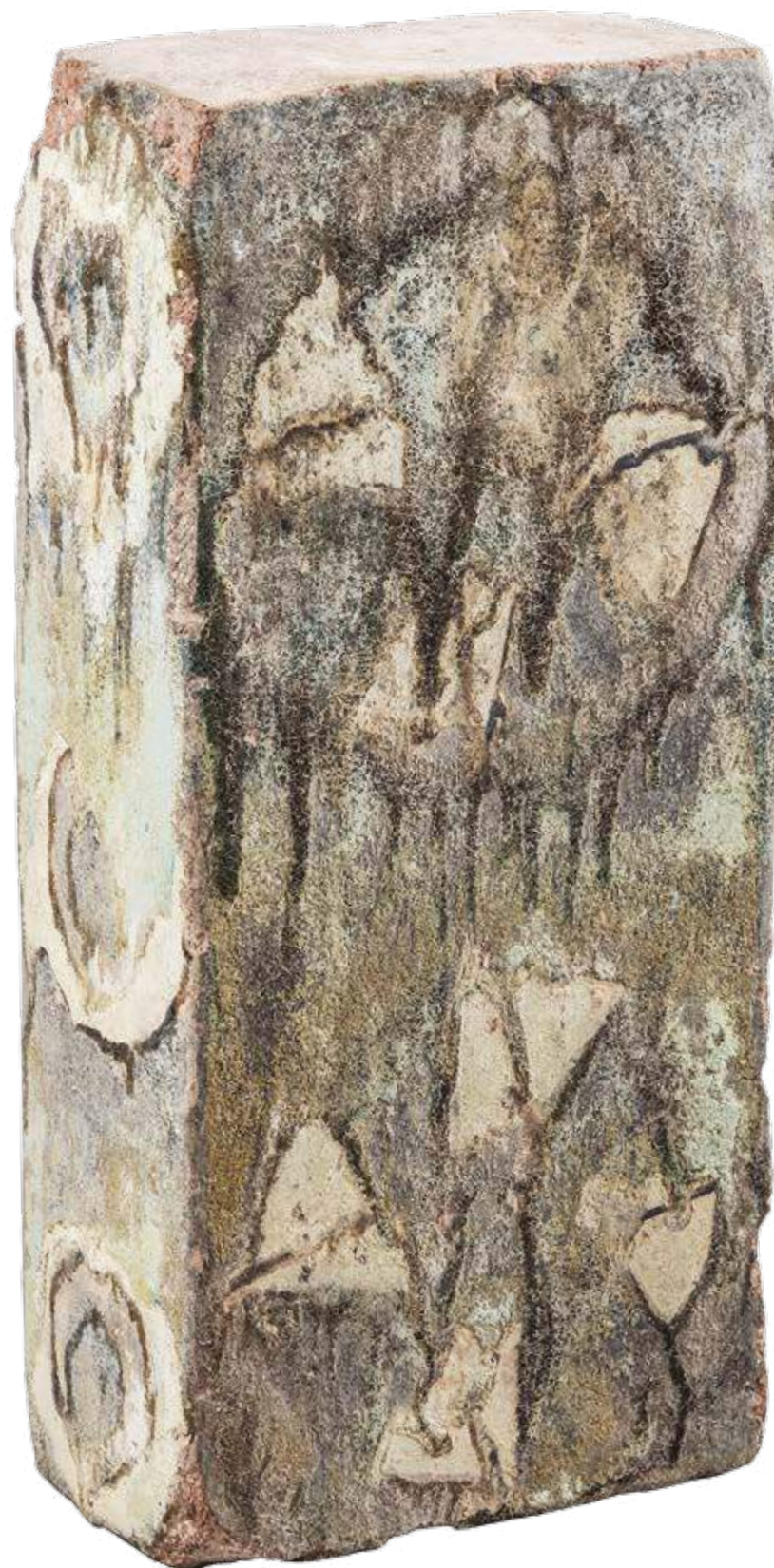
Half-sized type glazed brick with eight - pointed
star pattern on the medial side and concentric circle
pattern on the lateral side

L.: 34.5 cm

W.: 16 cm

Th.: 9 cm

Museum inventory number: 50

آجر منقوش لعابدان نوع نیمه؛ روی ضلع پهنا نقش رزت
چند پرو دایره های متحدالمركز و روی ضلع کناری لعاب آبی
رنگ بدون نقش دارد.

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۱۶٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۵ سانتی متر

شماره موزه: ۴۹

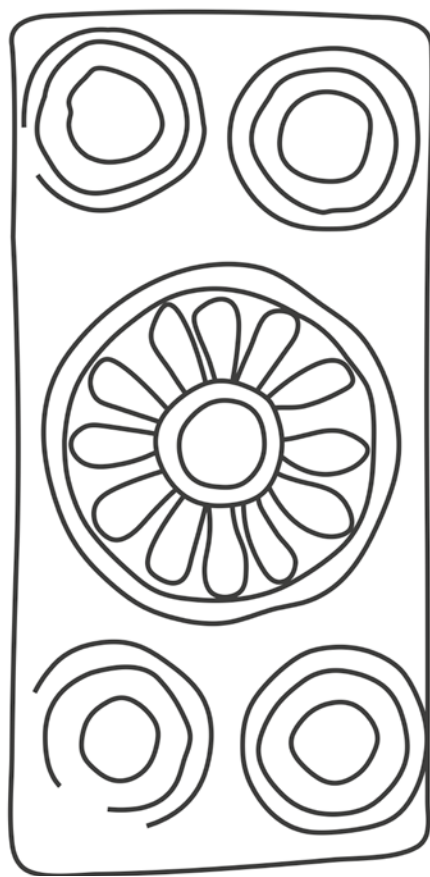
Half-sized type glazed brick with eight - petal rosette
flower and concentric circle pattern on medial side, on
lateral side it has simple blue glaze

. L.: 34 cm

W.: 16.5 cm

Th.: 8.5 cm

Museum inventory number: 49

آجر منقوش لعابدان نوع نیمه با نقش دایره
متحدالمركز روی ضلع پهنا و کناری

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۱۶٫۳ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۷ سانتی متر

شماره موزه: ۲

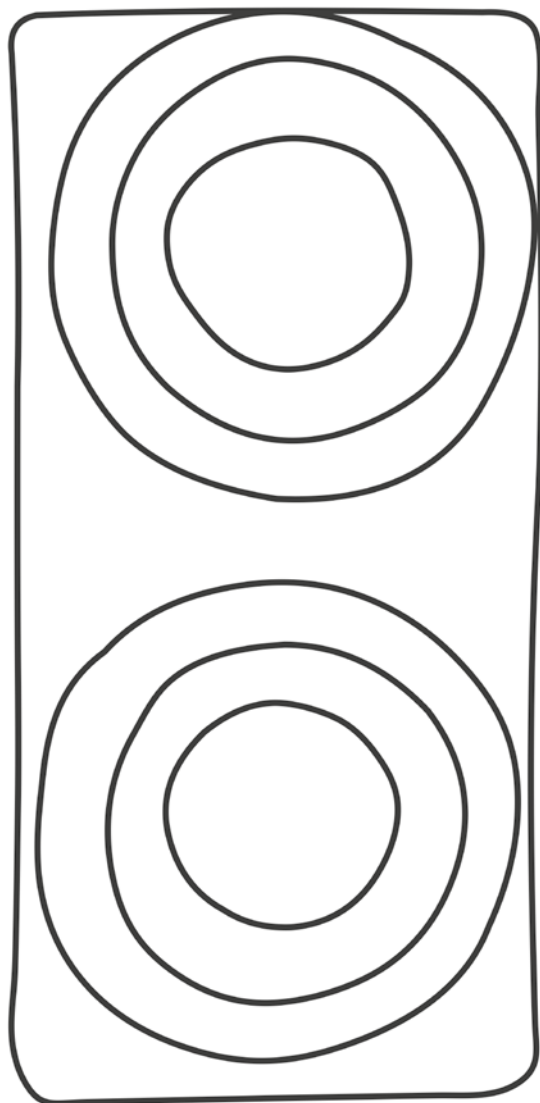
Half-sized type glazed brick with concentric circle
pattern on the medial and lateral sides

L.: 34 cm

W.: 16.3 cm

Th.: 9.7 cm

Museum inventory number: 2

آجر منقوش لعابداری نوع نیمه؛ روی ضلع پهنا دو ستاره ۸ پر درون دایره و روی ضلع کناری نقوش مثلثی فلش مانند دارد.

طول: ۳۴ سانتی متر

عرض: ۱۶ سانتی متر

ضخامت: ۸٫۶ سانتی متر

شماره موزه: ۱

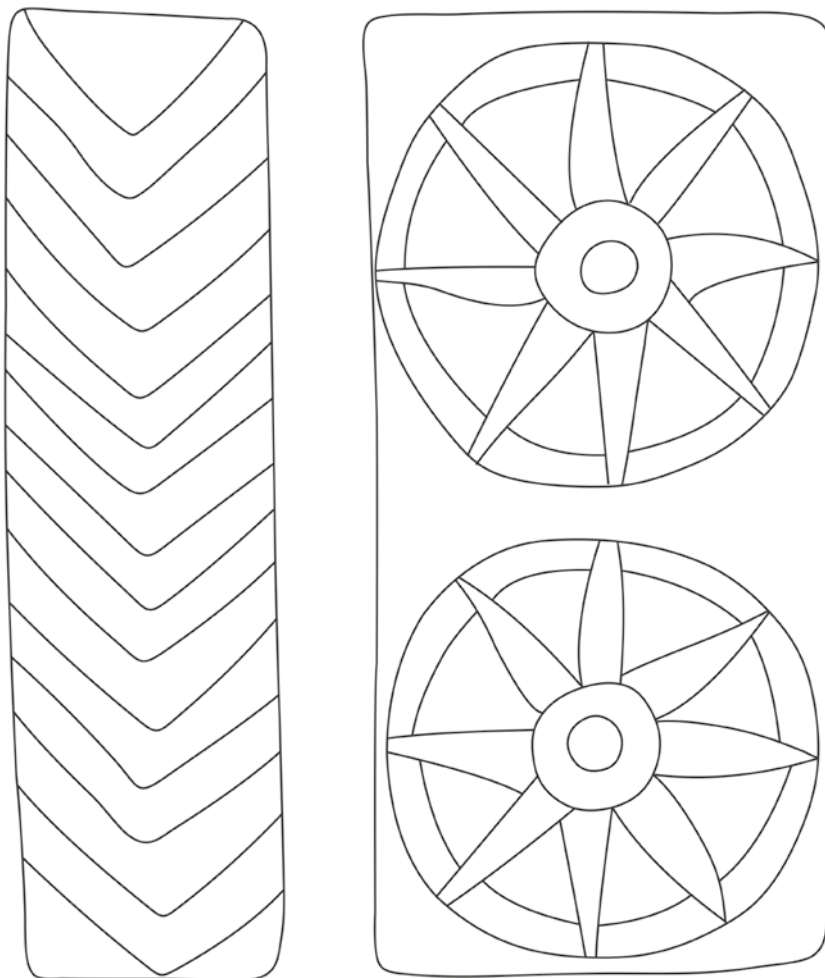
Half-sized type glazed brick with eight - pointed star pattern on the medial side and arrow - shaped line design on the lateral side

L.: 34 cm

W.: 16 cm

Th.: 8.6 cm

Museum inventory number: 1

آجر منقوش لعابدان نوع چارک با نقش دواير
متحدالمركز در دو ضلع کناری

طول: ۱۹ سانتی متر

عرض: ۱۸٫۴ سانتی متر

ضخامت: ۱۰٫۸ سانتی متر

شماره موزه: ۱۶

Quarter-sized type glazed brick with
concentric circle pattern on two lateral sides

L.: 19 cm

W.: 18.4 cm

Th.: 10.8 cm

Museum inventory number: 16

آجر منقوش لعابدان نوع چارک با نقش دواير
متحدالمركز در دو ضلع كناری

طول: ۱۹ سانتی متر

عرض: ۱۸٫۷ سانتی متر

ضخامت: ۱۲٫۱ سانتی متر

شماره موزه: ۱۵

Quarter-sized type glazed brick
with concentric circle pattern on
two lateral sides

L.: 19 cm

W.: 18.7 cm

Th.: 12.1 cm

Museum inventory number: 15

آجر منقوش لعابداری نوع چارک با نقش
دایره متحدالمركز در دو ضلع كناری.

طول: ۱۷٫۹ سانتی متر

عرض: ۱۸٫۵ سانتی متر

ضخامت: ۱۱٫۲ سانتی متر

شماره موزه: ۱۴

Quarter-sized type glazed brick with
concentric circle pattern on two lateral
sides

L.: 17.9 cm

W.: 18.5 cm

Th.: 11.2 cm

Museum inventory number: 14

آجر منقوش لعابداری نوع چارک با نقش
دایره متحدالمركز در دو ضلع كناری.

طول: ۱۶٫۴ سانتی متر

عرض: ۱۶٫۲ سانتی متر

ضخامت: ۹٫۶ سانتی متر

شماره موزه: ۱۳

Quarter-sized type glazed brick with
concentric circle pattern on two
lateral sides

L.: 16.4 cm

W.: 16.2 cm

Th.: 9.6 cm

Museum inventory number: 13

Binandeh, A., B. Kargar and B. Khanmohamadi
2017 "Mannaeen art: some glazed bricks from Qalaichi, Iran", *Aula Orientalis* 35.2: 213-222.

Curtis, J.,
2001-2002, "The Evidence for Assyrian presence in western Iran", *SUMER*, Vol. LI, No. 1 & 2: 32-37.

Curtis, V.
1988 "Report on a recent Visit to Iran", *Iran* XXVI: 145.

Eph'al, I.
1999 "The Bukan Aramaic Inscription: Historical Considerations", *Israel Exploration Journal* 49: 116-121.

Fales, F.M.
2003 "Evidence for West-East Contacts in the 8th Century B.C: The Bukan Stele", *Continuity of Empire(?): Assyria, Media, Persia*, (Edited by: G.B. Lanfranchi, M. Roaf & R. Rollinger), Padova: 131-147.

Green field, J. C.
1993 "The Aramean God Hadad», *EI* 24 (1993): 54-61.

Hassanzadeh, Y.
2006 "The glazed bricks from Bukan (Iran): new insight into Mannaeen art", *Antiquity* Vol. 80, No.307.
<http://antiquity.ac.uk/ProjGall/307.html>

Hassanzadeh, Y. & H. Mollasalehi
2011 "New Evidence for Mannaeen Art: An Assessment of Three Glazed Tiles from Qalaichi (Izirtu)", *Elam and Persia*, Edited by: Javier Alvarez-Mon and Mark B. Garrison, Eisenbrauns, USA: 407-417.

Kleiss, S.
1977 "Burganlagen und Befestigungen in Iran", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* (AMI), Band 10: 23-52.

Kroll, S.
2005 "The southern Urmia Basin in the Early Iron Age", *Iranica Antiqua* XL: 65-85.

Lemaire, A.,
1988 "Une Inscription Araméenne du VIIIe S. AV. J.-C. trouvée à Bukân (Azerbaïdjan Iranien)", *Studia Iranica*: 27:15-30.

1998 "L'inscription araméenne de Bukân et son intérêt historique", *Comptes rendus l'Academie des Inscriptions & Belles-lettres* 11:293-301.

1999 "la stèle araméenne de Bukân: mise au point épigraphique", *Nouvelles Assyriologiques Breves et utilitaires* LVII: 57-58.

Levine. L.D.,
1974 "Geographical Studies in Neo Assyrian Zagros", *Iran* 12: 99-124.

Luckenbill, D.D.,
1926 *Ancient records of Assyrian and Babylonia*, Vol. (1) 1926-Vol. (2) 1927, the Univeersity of Chicago Press.

Mousavi,A.,
1994 "Une brique a décor polychrome de l' Iran occidental (VIIIe-VIIe.s.av.j.c.)", *studia Iranica* 23 :7-18.

Nezamabadi, M., M. Mashkour and B. Kargar
2011 "Mannaeen Faunal remains from tepe Qalaichi; Northwestern Iran (9th – 7th B. C.)", *Iranian Archaeology* 2: 33-40.

Sokoloff, M.,
1999 "The Old Aramaic Inscription from Bukan: A Revised Interpretation", *Israel Exploration Journal* 49:105-115.

Tanabe, K.,
1983 *Animals in the Arts of the Ancient Orient*, Tokyo: Ancient Orient Museum.

Teixidor, J.,
1997-98 "Séminaire: documents d' histoire araméenne", *Annuaire du college de france: 732-734*.

1999 "L'inscription arameenna de Bukan, relecture" *Semitica* 49:117-121.

Zadok, R.,
2002 "The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period.", *Iran* XXXX: 89-151.

افشاری، حسن

۱۳۹۰ هنر نقاشی ایران از آغاز تا اسلام، تهران، پازینه.

بشاش کنزق، رسول

۱۳۷۵ «قرائت کامل کتیبهٔ بوکان»، مجموعه مقالات اولین گردهمایی زبان کتیبه و متون کهن، شیراز ۱۲-۱۴ اسفند ۱۳۷۰، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی: ۳۹-۲۵.

حسن‌زاده، سعید

۱۳۹۰ «آجرهای لعابدار قلیاچی از دیدگاه هنرهای تجسمی»، نقش مایه (دوفصلنامه تخصصی هنرهای تجسمی)، شمارهٔ هفتم، بهار و تابستان ۱۳۹۰: ۷۱۸۰.

حسن‌زاده، یوسف

۱۳۸۵الف «تحلیل آماری بقایای معماری محوطه مانایی قلیاچی بوکان»، باستان‌شناسی، سال دوم، شمارهٔ ۳، بهار و تابستان ۱۳۸۵: ۵۶-۴۸.

۱۳۸۵ب «تاملی بر هنر مانایی بر اساس سه آجر منقوش لعابدار از قلیاچی بوکان»، باستان‌شناسی و تاریخ، سال بیستم، شماره اول و دوم، پاییز و زمستان ۸۴، بهار و تابستان ۸۵، شماره پیاپی ۳۹ و ۴۰: ۴۹-۴۰.

حسن‌زاده، یوسف و حکمت‌الله ملاصالحی

۱۳۹۶ مجموعه مقالات بررسی باستان‌شناختی محوطهٔ مانایی قلیاچی بوکان با تکیه بر آجرهای لعابدار موزهٔ ملی ایران، به کوشش یوسف حسن‌زاده و حکمت‌الله ملاصالحی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری ـ موزه ملی ایران.

سودآور، ابوالعلاء

۱۳۸۳ فره ایزدی در آئین پادشاهی ایران باستان، تهران، فرهنگ معاصر.

کابلی، میرعابدین

۱۳۷۰ «بررسی آثار پیش از اسلام در مجموعهٔ بازیافته»، میراث فرهنگی، شمارهٔ ۳-۴: ۳۲.

۱۳۷۱ «بررسی آثار بعد از اسلام در مجموعهٔ بازیافته»، میراث فرهنگی، شمارهٔ ۵: ۲۴.

کارگر، بهمن

۱۳۸۳ «قلیاچی: زیرتو مرکز دورهٔ مانا دورهٔ ۱ب»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمالغرب، به کوشش مسعود آذرنوش، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری: ۲۴۵-۲۲۹.

۱۳۸۶ «خلاصه گزارش نهمین فصل کاوش تپه قلیاچی بوکان، زیرتو: مرکز دولت مانا»،

مجموعه مقالات نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، جلد دوم، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور: ۲۹۴-۲۸۷.

کارگر، بهمن، علی بیننده و بهروز خان‌محمدی

۱۴۰۰ معماری قلیاچی، تهران: موزه ملی ایران.

کامبخش فرد، سیف‌الله

۱۳۸۳ سفال و سفال‌گری در ایران: از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، چاپ دوم، تهران، ققنوس.

ملکزاده، مهرداد

۱۳۷۴ «آجر لعابدار نوع بوکان در موزه شرق کهن توکیو»، باستان‌شناسی و تاریخ ۱۷: ۷۶-۷۵.

نظام‌آبادی، مسعود، بهمن کارگر و مرجان مشکور

۱۳۹۶ «بررسی یافته‌های باستان‌جانورشناسی کاوش‌های فصل ششم محوطهٔ قلیاچی»، مجموعه مقالات بررسی باستان‌شناختی محوطهٔ مانایی قلیاچی بوکان با تکیه بر آجرهای لعابدار موزهٔ ملی ایران، به کوشش یوسف حسن‌زاده و حکمت‌الله ملاصالحی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری ـ موزه ملی ایران: ۲۱۰-۲۰۱.

نیاکان، لیلی

۱۳۷۸ «خلاصه ای از مطالعات فنی آجرهای بوکان» ، باستان‌شناسی و هنر ایران: ۳۲ مقاله در بزرگداشت عزت‌الله نگهبان، به کوشش عباس علیزاده، یوسف مجیدزاده، صادق ملک شه‌میرزادی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی: ۱۶۸-۱۶۲.

یغمایی، اسماعیل

۱۳۶۴ «کشف معبد سه هزار ساله در بوکان»، روزنامهٔ کیهان، چهارشنبه ۲۱ اسفند، ص ۶.

۱۳۹۶ «یادداشتی بر نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی قلیاچی بوکان»، مجموعه مقالات بررسی باستان‌شناختی محوطهٔ مانایی قلیاچی بوکان با تکیه بر آجرهای لعابدار موزهٔ ملی ایران، به کوشش یوسف حسن‌زاده و حکمت‌الله ملاصالحی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری ـ موزه ملی ایران: ۷۰-۵۵.

در گونه دیگری از این تصویر، بدن شیری با سر یک بانو و سربند و سایر جزئیات مشابه آجر ۳۶ که در بالا توصیف شد، اما بال‌ها کاملاً متفاوت تصویر شده‌اند. همچنین چهره رو به سوی راست دارد در حالی که در آجر ۳۶ رو به سمت چپ بود (آجر ۳۱ [ص ۸۰]).

در آجر دیگری با همان نقش مایه، بدن شیر باز هم با سر بانویی ترکیب شده است (آجر ۲۹ [ص ۸۲]). بخشی از گوشه آجر شکسته و پای عقب حیوان نقش شده بر آن تقریباً به طور کامل از بین رفته است.

در این تصویر، نقش بدن شیر با نمایش جزئیات کامل پنجه‌ها، عضلات بدن و بال‌هایی بلند و دم برگشته روی پشت دیده می‌شود و با چهره انسانی یک زن با چشم‌های درشت و ابروهای کشیده ترکیب شده است که تاجی بر سر دارد. تاج دارای ۵ نوار تزئینی افقی است که یک در میان با رنگ‌های زرد و سفید تزئین شده‌اند. در بالای آنها در فضایی به اندازه یکی از همین نوارها، به صورت عمودی به ۹ قسمت تقسیم شده است. تاج موهای سر را پوشانده و فقط در ناحیه پشت گردن، مو به صورت جمع شده مشهود است. از رنگ‌های سفید، سیاه، زرد، آبی و سبز برای تزئین این تصویر استفاده شده است (آجر ۲۸ [ص ۸۴]).

گونه دیگر تصویری از این نوع بدن شیر است با دم برگشته به سوی بالا، فاقد جزئیات مرسوم در ترسیم عضلات، به صورت ساده و با لعاب زرد یک‌دست. این نقش همچنین ترکیب شده است با سر انسانی که دارای ابروهای پرپشت کشیده و چشمان درشت با تاجی بر آن. در این نمونه تاج مشخصاً شاخ‌دار است و نشانه الوهیت در نقوش آشوری است. لعاب زمینه آجر به میزان زیادی از بین رفته، ولی در گوشه‌هایی از آن می‌توان رنگ آبی را مشاهده کرد (آجر ۴۰ [ص ۸۷]).

ج. ۳. گاوهای بالدار با سر انسانی

این آجر حیوان لاغری را نشان می‌دهد که دم خود را بین پا‌های عقب خود گذاشته و بال‌ها در مقایسه با سایر نقش‌ها هندسی‌تر ترسیم شده است. حیوان ظاهراً سم‌دار است و احتمالاً باید گاو باشد. بال‌ها کوچکتر و ترسیم بهتری دارند. حیوان سر انسانی با ریش بلند دارد و موهای سرش در پشت گردن جمع شده است. حیوان تاج شاخ‌دار، علامت الوهیت در نقوش آشوری، و احتمالاً

سربندی به سر دارد (آجر ۴۳ [ص ۸۹]). مشابه این نقش نیز در کاوش‌های باستان‌شناسی تپه قلایچی یافت شده است (کارگر ۱۳۸۳: تصویر ۱۱:۲).

همچنین بر سطح فرسایش یافته دو آجر دیگر نیز همین گونه نقش به چشم می‌خورد، گاوهای بالدار با سر انسانی و کلاه شاخ‌دار و پیشانی‌بند (آجرهای ۴۴ [ص ۹۱] و ۲۰ [ص ۹۳]).

دیگر تصویر از این دست نقشی با بدن حیوانی چهارپا (سم‌دار) با سر انسانی بال‌هایی بلند و دم برگشته است که دم آن در بال‌هایش ادغام شده و سر انسانی با چهره‌ای ریش‌دار و کلاهی تاج‌شکل شاخ‌دار بر سر دارد که لعاب آن از بین رفته و فقط کلیتی از تصویر باقی مانده است (آجر ۲۳ [ص ۹۵]).

ج. ۴. پرنده با سر انسانی

بر روی چهار آجر، بدن پرنده با دم کشیده دیده می‌شود که بر روی پای پرنده (پنجه)‌هایش ایستاده است. بال‌های بزرگ و کشیده به بدن اضافه شده است. بخش‌هایی از بال دوم هم دیده می‌شود. گردن کشیده این موجود به سری ترکیبی با چشم‌های درشت، ابروی کشیده و صورت ریش‌دار ختم می‌شود. یک شاخی بزرگ، پهن و کشیده بر بالای سر قرار گرفته است. سطح قاعده شاخ تقریباً همه پهنای سر را پوشانده است. گوش‌هایی حیوانی که از ناحیه سر به سمت عقب تصویر شده‌اند به این سر انسانی افزوده شده است. در این طرح بدن حیوان، به صورت یک‌دست زرد و شاخ، ریش، صورت و ابروها به صورت یک‌دست سیاه‌رنگ نشان داده شده است. در عمده آنها لعاب زمینه از بین رفته، لیکن در یکی از آنها آثار لعاب آبی‌رنگ مشهود است (آجرهای ۷ و ۲۷ [ص ۹۸]، ۳۰ [ص ۹۶] و ۴۷ [ص ۹۷]).

برگشته، دهان باز و برخی از دیگر ویژگی‌های آن با تصویر پیشین هم‌خوانی دارد، در حالی که در این تصویر از گوش‌های شاخص در آجر پیشین خبری نیست (آجر ۱۹ [ص ۵۷]).

ت. ۶. عقاب

در این گروه نقش عقابی با بال‌های باز دیده می‌شود، دم عقاب در طرف پایین آجر و سر وی در سمت بالا به صورت نیم‌رخ تصویر شده است. جزئیات پرها، بال، دم و صورت به‌خوبی ترسیم شده است. نکته‌ای، که شاید بتوان از آن به عنوان خطای پرسپکتیوی یاد کرد، این است که طراح برای نشان دادن پاهای عقاب، آن‌ها را به صورت زاویه‌دار در طرفین بدن عقاب نشان داده است، در حالی که در حالت عادی، پاهای عقاب در حال پرواز زیر بدن و موازی با دم وی قرار می‌گیرد (آجرهای ۱۷ [ص ۶۲] و ۱۸ [ص ۶۳]).

ت. ۷. پرنده

در این آجر نقش پرنده‌ای با بال‌های گشوده، دم بلند و تاجی در بالای سر نقش شده است. تاج بالای سر ذهن را به سوی خروس بودن راهنمایی می‌کند، گرچه گردن و پاهای آن برای چنین پرنده‌ای بلند به نظر می‌رسد. اگر این تاج وجود نداشت، معرفی این نقش به عنوان میش‌مرغ منطقی‌تر بود، پرنده‌ای که هنوز هم یکی از زیستگاه‌های اصلی‌اش تا به امروز دشت‌های بوکان است. این نقش بر ضلع پهنای آجر ترسیم شده است، خطوط سیاه نقش را ایجاد و با رنگ‌های سفید و زرد در زمینهٔ آبی پر شده است (آجر ۴۲ [ص ۶۵]).

ت. ۸. اسب بالدار با شاخ

این نقش بر پهنای آجر از نوع کامل ترسیم شده است و نقشی ترکیبی حیوان سم‌داری را نشان می‌دهد که روی دو پایستاده است. حیوان به وضوح سم دارد و سر آن با پوزه کشیده و دو گوش احتمالاً یک اسب را نشان می‌دهد. این نقش همچنین افزوده‌هایی چون شاخ خمیده تک در بالای سر و بال‌های پرنده بر پشت دارد. پس‌زمینهٔ نقش به رنگ زرد تزئین شده است. تصویر به میزان زیادی مخدوش شده و امکان توصیف دقیق را نمی‌دهد (آجر ۸ [ص ۶۷]).

ث) نقوش ترکیبی (حیوانات انسان‌نما)

ث. ۱. انسان بالدار

این تصویر بر پهنای آجر از نوع کامل ترسیم شده، متشکل از نقش انسان بالدار است به حالت نیم‌رخ با ریش بلند، موهای مجعد (که در پشت گردن جمع شده)، سربندی نوارمانند بر پیشانی دارد که نقش آن از بالای گوش‌ها شروع شده و در پشت سر بسته شده و چشمان درشت و بینی باریک و بال‌هایی در قسمت پشت گشوده دارد. وی به صورت زانوزده نشان داده شده است، در حالی که پای راست خمیده و زانوی چپ روی زمین قرار دارد. دست‌های وی در جلو قرار گرفته، دست چپ وی سه شاخه با سه گل یا میوه در انتهای هر شاخه در دست دارد، که احتمالاً انار است مشابه آنچه در نقش برجسته‌های آشوری دیده می‌شود. در دست راست وی شیئی مخروطی شکلی دیده می‌شود که احتمالاً می‌تواند بادبزن یا برسم باشد. هر دو دست وی مچ‌بندهایی به شکل گل رزت نقش شده است. ردای بلندی تا زانوی راست و مچ پای چپ را پوشانده است و نوار تزئینی پهنی دارد (آجر ۳۲ [ص ۶۸]).

ث. ۲. بانوی بالدار

در این تصویر بانویی به شیوهٔ نقش ث. ۱ و با همان جزئیات زانو زده و در بعضی قسمت‌ها تفاوت‌هایی با گروه اول دارد. در دست راست انسان بالدار این گروه، که برعکس گروه قبلی بدون ریش تصویر شده تا احتمالاً انسان مؤنث نمایانده شده باشد، موها در پشت سر نگهداشته شده و نوار سربند که از پیشانی به پشت سر رفته و بسته شده، در پشت سر گرهی به صورت گل ختم می‌شود. از دست چپ این بانو مانند نقش قبلی شاخه‌ها آویزان است و در انتهای آنها به وضوح اناها دیده می‌شود. در دست راست وی دایرهٔ بزرگی را نگهداشته است که می‌تواند یک آینه باشد، برعکس نقش پیشین که در دست راست برسمی را نگهداشته بود (آجر ۲۴ [ص ۷۰]).

بر آجر دیگری از این مجموعه دقیقاً همین نقش دیده می‌شود با این تفاوت که در آجر قبلی، بانوی بالدار از راست به چپ نمایش داده شده در حالی که در این آجر از چپ به راست نشان داده می‌شود (آجر ۲۲ [ص ۷۲]). گویی نقوش رسم شده بر این آجرها به صورت قرینه در دو طرف شیئی، که احتمالاً درخت بوده، به صورت زانوزده مراسم خاصی

را به نمایش می‌گذاشته‌اند. هرچند لعاب این آجر بسیار آسیب دیده، به نظر می‌رسد نقش آن به غیر از جهت قرار گرفتن، که شرح آن رفت، تفاوت خاص دیگری با نقوش گروه ث. ۲ نداشته باشد.

ث. ۳. انسان - شیر

در این گروه از تصاویر بر پهنای آجر از نوع الف ترکیبی نیمه شیر و نیمه انسان تصویر شده است. بخش پایین بدن شیری است که روی دو پای خود بلند شده و دم آن به عقب و روی پشت برگشته است. از نیمه، نقش به بدن انسانی تبدیل شده است که به صورت نیم‌رخ با چشم‌های درشت و موهای بلندی ترسیم شده و به‌سان تصاویر قبلی در پشت گردن جمع شده است. وی دست راست را از آرنج خم کرده و ظرفی سفالی را در دست نگه داشته و دست چپ او، که فقط مچ آن مشخص است، روی شیئی قرار دارد. از درون ظرف جریان آبی خارج شده که در دو طرف به صورت مثلثی نشان داده شده است (آجر ۳۳ [ص ۷۵]).

ج) ترکیبی (بدن حیوانی با سر انسانی)

ج. ۱. بدن شیر بالدار با سر انسانی مرد

این تصویر ترکیبی از بدن شیر و سر انسان را نشان می‌دهد. انسان ریش و سبیل بلندی دارد و موهای بلند سر وی در پشت گردن جمع شده است. وی همچنین سربندی بر پیشانی دارد. بدن شیر با دم برگشته بر پشت حیوان، بال‌هایی بزرگ و کشیده دارد. پنجه‌ها، ماهیچه‌ها و دم شیر به دقت بال‌ها به تصویر کشیده شده است. از لعاب‌های زرد، سفید، آبی و سیاه برای تزئین نقش استفاده شده است، در حالی که زمینهٔ نقش فیروزه‌ای است. بخش‌هایی از سطح لعاب دچار فرسایش شده است (آجر ۵ [ص ۷۶]).

ج. ۲. بدن شیر بالدار با سر یک زن

در این تصویر بدن شیری با دم شلاقی بلند و سر انسانی ترکیب شده است. بال‌های بلند آن به صورت منظم رو به بالا نشان داده شده است. سر با ابروی کشیده و چشم‌های درشت، سربند سنتی و موهایی که در پشت گردن جمع شده است به وضوح یک زن را نشان می‌دهد (آجر ۳۶ [ص ۷۹]). جزئیات این نقش با نمونهٔ به‌دست‌آمده از کاوش‌های تپه قلاچی تطابق دارد (کارگر ۱۳۸۳؛ تصویر ۲: ۱۱).

الف .۴. نقش ستارهٔ هشت‌پَر

در دو آجر، نقش ستارهٔ هشت‌پَر درون دایرهٔ بیرونی محاط و در بخش مرکز ستاره، دو دایرهٔ متحدالمرکز نقش شده است. در هر دو نمونه نقش بر روی ضلع پهنای آجر نوع نیمه به صورت عمودی طراحی شده است و در تزئین آن از لعاب‌های زرد، آبی و سفید استفاده شده است (آجرهای ۱ [ص۲۶] و ۵۰ [ص۳۱]).

الف .۵. نقش ستارهٔ چهارپَر

در این گونه، نقش ستاره‌ای چهارپَر شبیه به بیضی دیده می‌شود که در مرکز آن دو دایرهٔ متحدالمرکز قرار دارد و دایره‌ای دیگر از بیرون آن را محاط کرده است. این نقش بر پهنای آجری از نوع نیمه ایجاد شده و بر ضلع کناری آجر نیز با چهار دایرهٔ متحدالمرکز منقوش شده است (آجر ۵۱ [ص۳۲]).

ب) نقش گل رزت

نقش گل رزت هشت‌پَر بر سطح پهنای آجری از نوع نیمه را پوشانده است. نقش به‌صورت ساده و فاقد حاشیه با لعاب ایجاد شده و برای ایجاد آن از رنگ‌های سفید، آبی و زرد استفاده شده است. برگ‌های گل رزت به صورت یک‌درمیان با رنگ سفید و زرد و زمینهٔ آن با رنگ آبی تزئین شده است (آجر ۴۹ [ص۳۰]).

پ) نقوش ترکیبی

پ .۱.

این نقش شامل ترکیبی از نقش گیاهی و هندسی است. گل لوتوس به صورت شکفته و غنچه پیرامون سه دایرهٔ متحدالمرکز دیده می‌شود. این طرح بر ضلع پهنای آجرهای نوع کامل دیده می‌شود (آجرهای ۶ [ص۳۳]، ۱۰ [ص۳۴]، ۴۵ [ص۳۵]، ۳۷ [ص۳۷] و ۴۶ [ص۳۸]).

پ .۲.

این‌گونه نقش بر ضلع پهنای دو آجر نوع کامل دیده می‌شود، یک گل رزت هشت‌پَر محاط در یک دایرهٔ بیرونی در مرکز نقش و، به همان شیوهٔ آجر نوع قبلی، گل‌های لوتوس در وسط و گوشه‌ها به صورت شکفته و بازنشده (غنچه) دیده می‌شود. نقوش این آجرها را، لعاب‌هایی

به رنگ سفید، زرد و سبز تزئین کرده است (آجرهای ۳۹ [ص۴۰] و ۴۱ [ص۴۱]). بخشی از چنین نقشی در کاوش‌های بهمن کارگر به دست آمده و منتشر شده است (کارگر ۱۳۸۳: ص ۲۳۹، شکل ۹، شمارهٔ ۴).

پ .۳.

در مرکز این نقش، که بر پهنای آجرهایی از نوع کامل ایجاد شده، سه دایرهٔ متحدالمرکز بزرگ در وسط دیده می‌شود که گل‌های لوتوس نشکفته‌ای حفاصل دایره‌ها و گوشه‌های آجر را پَر کرده و در فاصلهٔ گل‌ها، چهار نیم‌دایره شمس‌ه‌ای تشکیل داده که نیم‌دایرهٔ بیرونی آن به وسیلهٔ خطوطی کوتاه به نه قسمت تقسیم شده است. این خطوط کوتاه شعاع‌های نور خورشید را تداعی می‌کند. بر این آجرها لعاب‌هایی به رنگ سفید، آبی و زرد حفاصل نقوش ایجادشده با لعاب سیاه‌رنگ را پَر کرده است (آجرهای ۳ [ص۴۳]، ۹ [ص۴۴] و ۲۵ [ص۴۵]).

پ .۴.

در این نقش یک گل رزت شش‌پَر در وسط ضلع پهنای دو آجر از نوع الف دیده می‌شود که درون دایره‌ای محصور شده و در اطراف دایره چهار گل لوتوس نشکفته به سمت گوشه‌ها تصویر شده و در فاصلهٔ لوتوس‌ها، شمس‌ه‌ای (در مقیاسی بزرگ‌تر از قبلی‌ها) تصویر شده است (آجرهای ۲۶ [ص۴۸]، ۳۴ [ص۴۷] و ۳۸ [ص۴۹]).

پ .۵.

گل رزت بزرگی (در نمونهٔ اولی هشت‌پَر و در دومی شانزده‌پَر) در وسط ضلع پهنای آجری از نوع کامل تصویر و در درون دایره‌ای محاط شده است. در اطراف دایره، گل‌های لوتوس نشکفته به سوی گوشه‌ها و در مقابل اضلاع، گل لوتوس بازشده تصویر شده است (آجرهای ۴ [ص۵۱] و ۱۱ [ص۵۲]).

ت) نقوش حیوانی

ت .۱. بز بال‌دار

دیگر گونهٔ نقوش تصویر بز بال‌داری است که بر روی یکی از آجرهای نوع کامل دیده می‌شود. بر این نقش تصویر بزی آمده که روی چهار سم ایستاده و جزئیات عضلات در

ناحیه ران‌ها، دم کوتاه برگشته، گردن، صورت، گوش‌ها و ریش بلند زیر چانه و شاخ بلند برگشتهٔ آن ترکیب زیبایی ایجاد کرده است. لعاب‌هایی به رنگ خاکستری، سیاه، آبی فیروزه‌ای و زرد این طرح را به شکل بی‌نظیری آراسته است (آجر ۴۸ [ص۵۴]).

ت .۲. قوچ

بر سطح پهنای آجری از نوع الف نقش قوچی با بدن پوشیده شده از خط‌هایی پولک‌مانند، که پشم‌های آن را تداعی می‌کند، تصویر شده است. این قوچ روی چهار پای خود ایستاده، دم کوتاه آویزانی دارد و شاخ‌های بلندی که در جهت عکس همدیگر به صورت خمیده باز شده است. شیوهٔ قرار گرفتن بدن، سم‌ها، نمایش عضلات، گوش‌ها، چهره و حتی جزئیات شاخ، که سن حیوان را نشان می‌دهد، نشان از هنرمندی طراح این تصویر دارد. بر ضلع کناری همین آجر سه دایرهٔ متحدالمرکز نقش شده که کاربرد این آجر را در گوشه‌ها نشان می‌دهد (آجر ۳۵ [ص۵۸]).

ت .۳. حیوانی غیرقابل شناسایی

در این گونه از آجرها حیوانی در شمالیل همان قوچ قبلی ولی بدون شاخ بر ضلع پهنای آجری از نوع کامل تصویر شده است. در این آجر، لعاب به میزان بسیار دچار پَریدگی شده و کلیت نقش را مخدوش کرده و در واقع شرح بیشتر جزئیات را ناممکن می‌نماید (آجر ۲۱ [ص۶۰]).

ت .۴. شیر

بر ضلع پهنای آجری از نوع کامل، تصویر شیری کشیده شده که گوش‌های رو به جلو و فاصلهٔ زیاد پوزه‌اش باز بودن دهان شیر را نشان می‌دهد، که احتمالاً به صورت غران نشان داده شده و دم برگشتهٔ آن بر روی پشت چنین وضعیتی را محتمل‌تر می‌کند. پَریدگی زیاد لعاب امکان تشریح بیشتر جزئیات را به ما نمی‌دهد (آجر ۱۲ [ص۵۵]).

ت .۵. شیر ؟

گونهٔ دیگری از حیوانات شیرمانند، بر ضلع پهنای آجری از این مجموعه به صورت بسیار محو دیده می‌شود. دم

ب) آجرهای نوع نیمه که در واقع از نظر ابعاد نصف آجرهای نوع کامل هستند. ۵. آجر از این گونه وجود دارد که طول آنها با گروه نوع کامل برابر است اما عرض آنها نصف آن است که در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲. ابعاد آجرهای نوع نیمه			
شماره موزه	ضخامت	عرض	طول
۱	۸٫۶	۱۶	۳۴
۴۹	۸٫۵	۱۶٫۵	۳۴
۲	۹٫۷	۱۶٫۳	۳۴
۵۰	۹	۱۶	۳۴٫۵
۵۱	۹٫۸	۱۷	۳۵

پ) آجرهای نوع چارک که ابعاد آن از $۹٫۶ \times ۱۶٫۲ \times ۱۶٫۴$ تا $۱۲٫۱ \times ۱۸٫۷ \times ۱۹$ متغیر است (جدول ۳).

جدول ۳. ابعاد آجرهای نوع چارک			
شماره موزه	ضخامت	عرض	طول
۱۳	۹٫۶	۱۶٫۲	۱۶٫۴
۱۴	۱۱٫۲	۱۸٫۵	۱۷٫۹
۱۶	۱۰٫۸	۱۸٫۴	۱۹
۱۵	۱۲٫۱	۱۸٫۷	۱۹

محل نقوش

آجرهای استردادی از سوئیس از لحاظ محل ایجاد نقش بر بدنهٔ آجر براساس وجود نقش بر اضلاع کناری یا پهنا به سه گروه اصلی تقسیم می‌شوند:

۱. ضلع پهنا: در کل مجموعه ۳۸ آجر وجود دارد که نقش آنها بر ضلع پهنای آجر آمده که همگی از آجرهای نوع کامل هستند.

۲. ضلع پهنا و کناری: در مجموعه استردادی، آجرهایی که هم در ضلع پهنا و هم در ضلع کناری منقوش هستند ۹ عدد می‌باشند که ۴ آجر مربوط به گروه کامل و ۵ آجر متعلق به گروه نیمه هستند.

۳. کناری و کناری: در مجموعهٔ استردادی آجرهایی که بر دو ضلع کناری خود نقش دارند شامل ۴ آجر از نوع چارک هستند.

دسته‌بندی نقوش آجرها براساس آمار

بر آجرهای لعابدار مجموعهٔ استردادی از سوئیس نقوش گوناگونی تصویر شده است. در این بخش برآنیم که به

شرح کمیت و تعداد هر دسته از نقوش پردازیم:

نقوش هندسی. از کل این مجموعه بر ۱۱ آجر نقش هندسی تصویر شده است.

نقوش گیاهی. این گروه از نقوش بر ۷ آجر آمده است.

نقوش حیوانی. این گروه ۹ آجر را شامل می‌شود.

نقوش ترکیبی. این گروه شامل ۲۴ آجر است که خود به سه زیرگروه تقسیم می‌شود:

الف) ترکیبی از نقوش گیاهی و هندسی (۶ عدد)؛

ب) نقوش انسانی با افزوده‌هایی از بدن حیوانی (۳ عدد)؛

پ) بدن ترکیبی از حیوانات گوناگون که به یک سر انسانی متصل است (۱۵ عدد).

علامت نصب / امضاء

بر کناره و سطح آجرهای بوکان، عموماً در گوشهٔ یکی از اضلاع نزدیک به محل ایجاد نقش، نقش‌هایی هندسی، بیشتر شامل چند خط ساده، بدون دقت زیاد با رنگ سیاه (و تقریباً به همان ضخامت خطوط نقوش)، ایجاد شده که به احتمال امضای استادکار تولیدکنندهٔ اثر بوده است. چنین امضاهایی بعدها بر کنارهٔ نقش برجسته‌های هخامنشی بسیار مشهودتر و رسمی‌تر دیده می‌شود (شماره‌های ۸، ۱۶ و ۲۱).

برش ثانویه

دیگر مسئله‌ای که در مورد آجرهای بوکان مطرح است، تراش ثانویهٔ آجرهاست. بر بعضی از اضلاع آجرها تراش‌های سطحی، در حد چند میلی‌متر (به‌ندرت بیش از یک سانتی‌متر)، وجود دارد (شماره موزه‌های ۱۴، ۱۹، ۲۹، ۳۹ و ۴۴). این تراش‌ها به صورت خشک و با ابزار ثانویه بعد از مرحلهٔ قالب‌گیری و گذر از مراحل تولید ایجاد شده و می‌توان دو فرضیه برای آن مطرح کرد:

الف) این تراش‌ها ممکن است در حین کارگذاری آجر بر نمای بنا زمانی ایجاد شده باشد که فضای موجود به اندازهٔ چند میلی‌متر برای جفت‌وجور شدن و قرارگیری آجرها در کنار هم، ناکافی بوده و استادکار برای حل این مشکل به اندازهٔ چند میلی‌متر از اضلاعی را که در پشت قرار می‌گرفته تراش داده است.

ب) کاوشگر فلایچی اشاره می‌کند که هرچند محوطهٔ فلایچی متعلق به دورهٔ ماناست، سه لایهٔ ساختمانی متفاوت دارد و آنها را Ia، Ib و Ic نام‌گذاری می‌کند (کارگر ۱۳۸۳: ۲۳۰). بنابراین می‌توان فرض دیگر را چنین مطرح کرد که بعد از تخریب هرکدام از این لایه‌ها (بر اثر حملهٔ دشمن، بلایای طبیعی یا حتی گسترش و تعریض سازه‌ها) آجرهای لعابدار لایهٔ زیرین که قابل استفاده بوده، در ساختمان تازه دوباره استفاده و احتمالاً در حین کاربرد مجدد تراش داده شده است.

نقوش آجرهای لعابدار بوکان

الف) نقوش هندسی

این طرح‌ها که به صورت الگوهایی خطی عموماً بر ضلع کناری آجرها ترسیم می‌شوند در ۵ گروه قابل تقسیم هستند:

الف ۱). خطوط موج (زیگزاگ)

خطوط موج (زیگزاگ) افقی بر ضلع کناری آجر ۲۲ [ص ۷۲] دیده می‌شود.

الف ۲). نقوش جناغی افقی

آجر با نقوش جناغی افقی بر ضلع کناری آجر ایجاد شده و شامل ۱۵ خط فلش‌گونه شبیه این علامت > از راست به چپ به رنگ سیاه است (آجر ۱ [ص ۲۷])، فاصلهٔ بین نقوش با لعاب آبی، زرد و سفید پر شده است. این نقش احتمالاً برای تزئین حاشیهٔ دیگر نقوش استفاده می‌شده است.

الف ۳). نقش دوایر متحدالمرکز

روی ضلع کناری برخی از آجرها نقش دوایر متحدالمرکز ایجاد شده و شامل سه و گاه چهار دایرهٔ متحدالمرکز است. نقوش را با خطوط سیاه‌رنگ ایجاد کرده و زمینهٔ خالی نقش را با لعاب‌های رنگی پر کرده‌اند.

در گونهٔ دیگری از این نوع آجر، نقش به صورت دو دایرهٔ متحدالمرکز بر پهنای آجرهایی از نوع نیمه تکرار و بر ضلع کناری نیز دوایر متحدالمرکز ایجاد شده است. در این آجر از لعاب‌هایی به رنگ آبی، زرد و سفید برای ایجاد نقوش استفاده شده است (آجرهای ۲، ۵، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۳۵، ۴۹، ۵۰ و ۵۱).

بود، در مجلهٔ *میراث فرهنگی* معرفی کرد و تصویر یکی از این آجرها روی جلد این مجله چاپ شد (کابلی ۱۳۷۰: ۳۲).

انتشار تصاویر آجرهای موجود در مجموعهٔ خصوصی يك مجموعه‌دار ژاپنی در پاریس در سال ۱۳۷۳ را مدیون علی موسوی هستیم که آن‌ها را طراحی و معرفی کرد و به‌درستی تاریخ آن‌ها را در سدهٔ ۸ و ۷ پ‌م تخمین زد (Mousavi 1994). پس از آن مهرداد ملکزاده (۱۳۷۴) ضمن معرفی آجر منتشرشده در کاتالوگ نمایشگاه موزهٔ شرق کهن، تاریخ‌گذاری تصحیح‌شدهٔ آنان را اعلام کرد. جان کرتیس نیز در مقاله‌ای ضمن ارجاع به گزارش بازدید وستا سرخوش (کرتیس) و مقالهٔ علی موسوی، به اشتباه محوطه را «قلات» در نزدیکی بوکان نامید (Curtis 2001-2002: 32-34) و زیرنویس تصویر ۲ همان مقاله). وی اشاره می‌کند که بیش از ۱۰۰ آجر لعابدار این محوطه در عتیقه‌فروشی‌ها وجود دارد (Curtis 2001-2002:32) و ضمن توضیح نقش‌مایه‌های آجرها تأکید می‌کند که تأثیر هنر آشور در این آثار واضح است و شباهت انکارناپذیری با آثار دروازه‌های کاخ‌های آشوری دارند، اما تفاوت‌های کافی‌ای وجود دارد که نشان دهد آن‌ها تحت تأثیر هنر آشور بوده‌اند و نه اثر هنرمندان آشوری، چرا که تأثیرات هنر اورارتو نیز در آن‌ها دیده می‌شود و باید آن‌ها را برداشتی (تفسیری) محلی از هنر آشور دانست که به وسیلهٔ بومیان مانایی اجرا شده است (Curtis 2001-2002: 34).

لیلی نیاکان – که آن‌هنگام در بخش مرمت موزهٔ ملی ایران مشغول به‌کار بود – در یکی از فصل‌های پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خود به آجرهای قلابچی پرداخت و نتایج کار خود را در قالب مقاله‌ای منتشر کرد (نیاکان ۱۳۷۸). ایراد اصلی کار نیاکان که با عنوان «مطالعات فنی آجرهای بوکان» منتشر شد این بود که در تفسیر نتایج و جدول‌های حاصل از کار آزمایشگاهی توفیق چندانی نیافت و از آنجایی که اهداف نمونه‌برداری‌ها نیز چندان روشن نبود، نکتهٔ مهم و جدیدی به این بررسی‌ها اضافه نکرد.

همزمان با انتشار نتایج کار نیاکان، دور دوم کاوش‌های قلابچی به سرپرستی بهمن کارگر آغاز شد. هرچند کارگر در طول هشت فصل کاوش، بیش از چند هزار قطعه آجر ریز و درشت به دست آورد و به موزهٔ باستان‌شناسی ارومیه منتقل کرد، لیکن به معرفی کلی و دسته‌بندی آن‌ها (۱۳۸۳: ۲۳۴-۲۳۲) و انتشار چند تصویر (شکل ۹ تا ۱۲) در مقالهٔ خود بسنده کرد. تصاویر بیشتری از کاوش‌های کارگر در قلابچی اخیراً منتشر

شده است (Binandeh *et al.* 2017) و کتاب وی با عنوان *معماری قلابچی* به مناسبت برگزاری همین نمایشگاه از سوی موزه ملی ایران زیر چاپ است (کارگر و همکاران ۱۴۰۰).

در کنار انتشار این مطالب، در برخی آثار منتشرشدهٔ دیگر، تصاویری از این آجرها منتشر شده، گرچه بیشتر به ارائهٔ تصاویری از این آجرها به عنوان نمونه‌ای از هنر مانایی بسنده کرده‌اند (کامبخش‌فرد ۱۳۸۳: تصاویر رنگی ۸۸ و ۸۹؛ افشاری ۱۳۹۰: ۶۲-۶۱ و ۱۹۲-۱۸۹: تصاویر ۴۵ تا ۴۹، سعید حسن‌زاده ۱۳۹۰). ناگفته نباید گذاشت که بخش عمدهٔ این تصاویر، تصاویر منتشرشدهٔ قبلی بوده و باید مهم‌ترین آنها را در کتاب ابوالعلاء سودآور جست (سودآور ۱۳۸۳).

در آغاز پروژه مطالعه مجموعه موزه ملی ایران، نگارنده چند مقاله در خصوص آجرهای مجموعهٔ موزهٔ ملی منتشر کرد، شامل معرفی کلی پروژه و پرسش‌های پیش‌رو در خصوص این آجرها در گزارشی کوتاه (Hassanzadeh 2006) و بخشی از اطلاعات آماری آجرها در مقاله‌ای دیگر (حسن‌زاده ۱۳۸۵الف) و بحث در خصوص ماهیت و چگونگی هنر مانایی در مقاله‌ای دیگر با تکیه بر سه آجر لعابدار این مجموعه (۱۳۸۵ب، Hassanzadeh and Mollasalehi 2011). نتایج نهایی پروژه نیز در قالب کتابی منتشر شد (حسن‌زاده و ملاصالحی ۱۳۹۶).

ابعاد و اوزان آجرها

آجرهای مجموعهٔ استردادی از سوئیس (مجموعاً ۵۱ قطعه) از لحاظ ابعاد به سه گروه اصلی تقسیم می‌شوند:

الف) آجرهای نوع کامل (۴۲ قطعه) که ابعاد آن‌ها از ۳۳ × ۳۳ تا ۳۶ × ۳۶ سانتی‌متر متغیر است. ضخامت این گروه از آجرها از ۷٫۴ تا ۱۱٫۴ متنوع است که غالباً بین ۸ تا ۹ سانتی‌متر ضخامت دارند (جدول ۱).

جدول ۱. ابعاد آجرهای نوع کامل			
شماره موزه	ضخامت	عرض	طول
۳۹	۹٫۲	۳۳	۳۳
۱۱	۸٫۴	۳۳	۳۲٫۵
۴	۷٫۹	۳۳٫۵	۳۲٫۵
۳۴	۸٫۷		
۳۳	۹		
۴۳			
۴۴	۸٫۷	۳۳٫۵	۳۳٫۸
۲۰	۱۰٫۵	۳۳٫۵	۳۴
۲۲	۹٫۶		
۳۸	۷٫۴	۳۴	۳۴
۳۷	۷٫۵		
۴۸	۸		
۳۶	۸٫۲		
۲۹	۸٫۹		
۴۲	۹		
۴۱	۹٫۲		
۲۴	۱۰٫۶		
۲۵			
۱۲	۹٫۴	۳۴	۳۴٫۵
۳	۹٫۶		
۱۹	۱۱		
۴۶	۸٫۳	۳۴٫۵	۳۴٫۵
۲۶	۸٫۵		
۹	۸٫۶		
۲۳	۹٫۷		
۲۸	۱۰٫۴		
۳۱	۸٫۷	۳۵	۳۵
۷	۹٫۲		
۳۲	۹٫۲		
۳۰	۹٫۴		
۵	۹٫۵		
۴۰	۱۰		
۱۷	۱۱٫۱		
۲۱			
۳۵	۸٫۷ – ۹٫۱		
۱۰	۹٫۶	۳۵	۳۵٫۵
۴۵	۹٫۳	۳۵٫۵	۳۵٫۵
۶	۹٫۵		
۱۸	۱۱٫۴		
۸	۹٫۳	۳۶	۳۵٫۵
۴۷	۸٫۵	۳۶	۳۶
۲۷	۹٫۲		

مسئله مورد بحث و بررسی زبان‌شناسان قرار گرفته و هنوز هم به توافقی نهایی دست نیافته‌اند.

نخستین مسئله‌ای که در مورد این سنگ‌نبشته باید بررسی شود این است که چرا زبان این کتیبهٔ مانایی، آرامی است. آیا مانایی‌ها به این زبان تکلم می‌کردند؟ سوکولوف، که به بررسی کتیبه از لحاظ متن‌شناختی پرداخته، معتقد است که «نظر به اینکه کتیبهٔ بوکان به زبان آرامی کهن نوشته شده است [مربوط به دوره‌ای از زبان آرامی است] که تقریباً هنوز اکدی در آن تأثیر نکرده بود، نویسنده ممکن است کتابت محلی زبان آرامی را، که از منطقهٔ غرب به شرق منتقل شده بوده، لحاظ کرده باشد. به‌علاوه متن دو کلمه دارد که می‌دانیم فقط از شاخهٔ کنعانی سامی غربی آمده است [Sokoloff 1999; 106 Note 12]. به نظر می‌آید این مطلب بر این نکته دلالت دارد ... که در این دوره زبان آرامی در منطقهٔ شرق آشور از اعتبار خاصی برخوردار بوده است که ماناها نیز به عنوان نهادی دوزبانه از آن استفاده کرده‌اند» (Sokoloff 1999; 106).

افثال، که کتیبه را از لحاظ تاریخی بررسی کرده، بر آرامی بودن زبان کتیبه تأکید می‌کند: «این کتیبه یقیناً دراصل به زبان آرامی نوشته شده است و بخشی از کتیبه‌ای چندزبانه نیست که اصل آن آشوری یا اورارتویی باشد» (Ephraïm 1999: 116). یکی از نکات اصلی که افثال از این کتیبه برداشت می‌کند این است که «استل آرامی بوکان در خارج از ناحیهٔ سامی زبان‌ها نوشته شده است (هرچند تاکنون چیز زیادی در مورد زبان ماناها دانسته نشده است، اما مشخصاً با توجه به نام‌های افراد و ایالات مانایی، زبان آن‌ها سامی نبوده است). این واقعیت که این کتیبه، سنگ‌نبشته‌ای شاهی است نشان می‌دهد که زبان آرامی در میان طبقهٔ بالای جامعهٔ مانا مورد استفاده بوده است (یا حداقل در کتابت از آن استفاده می‌کرده‌اند) ولی در حقیقت زبان بومی آنان زبان دیگری بوده است» (Ephraïm 1999: 117).

به غیر از این کلیت که ماناها را جزو اقوام هوری‌زبان دسته‌بندی می‌کنند، تمام مدارک مربوط به زبان مانایی به چند اشاره ختم می‌شود. در مدارک اداری آشور به وجود یک مترجم مانایی به نام «گی.کی. ای» اشاره شده، که احتمالاً نامه‌های ارسالی از مانا و نیز سخنان فرستادگان مانا را ترجمه می‌کرده است (Zadok 2002: 19).

مهم‌ترین واژهٔ این کتیبه که در سطر پنجم آن نگاشته شده و تاکنون به بحث‌های بسیاری دامن زده، واژهٔ B[Z]^cTR است. این عبارت از دو جزء تشکیل شده است، یکی B حرف اضافه متصل به معنی «به» یا «در» و دیگری یک اسم. این اسم به صورت‌های گوناگونی خوانده و معانی متفاوتی برای آن پیشنهاد شده است. خوانش نخست این واژه به صورت Z^cTR به ایزیرتو پایتخت ماناها اشاره دارد. نحوهٔ دیگری که می‌توان این کلمه را خواند MTTR است که به موساسیر، شهر - معبد بسیار مهم اورارتویی برمی‌گردد. بشاش با بررسی هردوی این احتمالات، قرائت Z^cTR را ارجح می‌داند و آن را با ایزیرتو مطابقت می‌دهد (بشاش ۱۳۷۵: ۳۲). درمتونی که بعد از بررسی بشاش در مورد این کتیبه به چاپ رسیده به دو اظهار نظر هم‌زمان ولی متفاوت دو زبان‌شناس غیرایرانی برمی‌خوریم: آندره لومر که خوانش Z^cTR را پیشنهاد و از آن دفاع می‌کند (۱۹۹۸) و تکسیدور که با خوانش MTTR توافق بیشتری دارد (Texidor 1997-8) و البته هردوی این‌ها در مقالات بعدی خود به بازبینی نظر خود و ادامهٔ بحث در این باره پرداختند، ولی نظر منسجم و مورد توافقی در بازبینی‌ها به دست نیامد (Lemaire 1999, Texidor 1999).

در مورد مفاهیم مطرح شده در این کتیبه و پس‌زمینه‌های تاریخی نگارش آن احتمالات فراوانی مطرح شده است. این نظر که در این کتیبه از خدایان مانایی‌ها سخن به میان آمده و هم‌عقیده دانستن ماناها با اورارتوها و یکی دانستن ارزش‌ها و خدایان آنان تا حد زیادی مردود است، چرا که در این کتیبه از دو خدای متفاوت (خَلدی و غَدَد (هداد) سخن به میان می‌آید. خدای خَلدی، خدای جنگ و خدای ملی اورارتویی‌ها - همسایهٔ شمالی ماناها - و غَدَد، خدای رعد و برق و طوفان و خدای ملی آرامی‌هاست (Greenfield 1993). به‌علاوه اینکه در متن کتیبه نام خدای غَدَد از نام خدای خَلدی پیشی گرفته و به همین دلیل فرضیهٔ پرستش خدای خَلدی در جامعهٔ مانایی پذیرفتنی نیست (Fales 2003: 139). نظر مبنی بر اینکه کتیبهٔ قلاچی را نوعی انقیادنامهٔ سیاسی بین دولت مانا و یکی از همسایگان آن بدانیم احتمالاً اعتبار بیشتری دارد؛ هرچند طرف قرارداد این کتیبه مشخص نیست، لومر چنین گفته است که: «... اشاره نکردن به نام خدای آشور (Ashur) دلیل این است که می‌توان با اطمینان اظهار نظر کرد که این کتیبه نوعی پیمان انقیاد با دولت آشور نیست (لومر ۱۳۷۸: ۱۱۶) و چه‌بسا

پیمان اتحاد مانا با یکی از همسایگان خود علیه آشور باشد. البته با در نظر گرفتن این نکته که کتیبهٔ قلاچی را به زمان فرمانروایی اولوسونو منتسب کرده‌اند (بشاش ۱۳۷۵: ۲۹-۲۵)، نظر لومر معقول می‌نماید؛ چرا که طبق اطلاعات حاصل از کتیبه‌ها، در پایان قرن نهم و آغاز قرن هشتم پم، منوآ، شاه اورارتو، نبردهایی را علیه همسایهٔ شرقی و جنوبی خود آغاز کرد. با شکست اورارتو از آشور در زمان تیگلات پیلسر سوم پادشاهان مانایی به نام‌های ایرانزو (۷۱۸ پم) و آژ [آژا] (۷۱۷.۷۱۸ پم) به هواخواهی آشور برخاستند. سارگن دوم در آغاز سلطنت خود آژ را به فرمانروایی مانا گمارد. روسا، شاه اورارتو، نقشهٔ قتل آژ را به دست بگداتی فرمانروای یوایشدیش و متنی شاهزادهٔ زیکیرتو به اجرا درآورد و اولوسونو برادر شاه مقتول را به حاکمیت مانا منصوب کرد (Luckenbill 1926, Levine 1974). بنابراین اولوسونو که خود تکیه به تخت سلطنت را مدیون حاکمیت اورارتو بوده می‌توانسته عامل تنظیم این انقیادنامهٔ سیاسی باشد.

آجرهای لعابدادر

عمده‌ترین یافته‌های حاصل از بررسی محوطهٔ قلاچی، آجرهای لعابداری است که بخش عمدهٔ آن‌ها از حفاریات غیرمجاز حاصل و به خارج از ایران منتقل شده و در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی جهان نگهداری می‌شود. به‌رغم موزه‌پسند بودن این آجرها و استقبال فراوان موزه‌داران و مجموعه‌داران، به دلیل نبود اطلاعات باستان‌شناختی آن‌ها، کسی به انتشار آن‌ها علاقه نشان نمی‌داد. نخستین نقش منتشر شدهٔ آجرهای قلاچی به نمایشگاهی با عنوان «جانوران در هنر شرق کهن» موزهٔ شرق‌کهن توکیو در ۱۳۶۲ مربوط است. در این نمایشگاه تصویر یکی از آجرهای بوکان، که در این موزه نگهداری می‌شد و در این نمایشگاه به نمایش در آمده بود، بر روی جلد کتاب نمایشگاه به چاپ رسید، لیکن به دلیل نداشتن اطلاع کافی از زمینهٔ باستان‌شناختی این آجرها، تاریخ آن را ۱۲۵۰ پم عنوان کردند (Tanabe 1983: 34).

وستا سرخوش (کرتیس) گزارشی چند سطری از بازدید از آجرها و کتیبهٔ بوکان و توضیحاتی که احسان (اسماعیل) یغمایی به وی داده بود را منتشر کرد. این بازدید در ۱۳۶۶ اتفاق افتاد (Curtis 1988: 145). میرعابدین کابلی، آجرهای ضبط شده از قاچاقچیان را، که به موزهٔ ملی ایران منتقل شده

موجود آن‌قدر ناقص بود که ترجمهٔ آن امکان نداشت، تا اینکه در سال ۱۳۶۸ قطعه‌سنگی در میان آجرهای ضبط‌شده از مجموعهٔ خصوصی فردی به نام «حاج فرمان» به موزهٔ ملی ایران انتقال یافت و مشخص شد یکی از قطعاتی است که سنگ‌نبشتهٔ قلاچی را کامل‌تر می‌کند، هرچند بخش آغازین این کتیبه تاکنون به دست نیامده است.

این سنگ‌نبشته بیش از یک تن وزن دارد و بر تخته‌سنگی به بلندای ۱۷۸، پهنای ۶٪ و ضخامت ۳۰ سانتی‌متر نگاشته شده و تنها ۱۳ سطر نوشته از آن باقی مانده است. رسول بشاش کنزق (۱۳۷۵) نخستین زبان‌شناسی بود که آن را بدین صورت ترجمه کرد:

این سنگ یادبود یانس است

برای میهمانی به افتخار او یا برای پایان یافتن هرگونه آفت و بلایی

که بود در سراسر (این) خاک. باشد که برگزینند او را خدایان

معبد شاهی که اوست ولص. اکنون! برای خدایان ولص

اکنون! برای خالدی در زعتر هفت گاو

پروار کنند، یک گوساله و هفت قوچ دنبه‌دار و هفت

زن / آتش هدیه کنند به یک آتشکده، باشد که آشکار نشود

وحی و محو شود از سرزمین تنین آتش و نوای

آسیاب‌ها و زمینش به شوره‌زار مرده مبدل شود میرک (امیر)

فرع، رئیس و شاهی که [تعدی کند]

نسبت به این سنگ یادبود. تختش واژگون کند او را...

و خدای خالدی و هفت سال نباشد نوای ...

به سرزمین ویم/اگر بریاید مزدوری این سنگ یادبود را.

دومین متخصصی که به مطالعهٔ کتیبهٔ بوکان پرداخت، آندره

لومر بود که با اندکی تفاوت در جزئیات، همان کلیت مورد

بحث در ترجمهٔ بشاش را تأیید کرد. در ترجمهٔ لومر (۱۹۸۸)

آمده است که:

هر آنکس که این سنگ یادبود را براندازد، {خواه در ...}

در جنگ یا صلح، هرآنچه آفت

که در روی زمین است خداوند بر سرزمین آن شاه نازل کند

و نفرین خدایان بر او باد

و نفرین خالدی که در زعتر ماوا دارد بر او باد. باشد که هفت

ماده گاو

به یک گوساله شیر دهند و سیر نشود. باشد که هفت

زن در یک تنور (نان) بپزند و پرنشود. باشد

که دود آتش (آشپزی) و صدای

آسیاب از سرزمینش رخت بریندد. باشد که خاکش شوره‌زار

شود و

باشد که او/ آن را از علف‌های سمی تلخ‌تر کند و شاهی که

بر این سنگ یادمان {چیزی بنگارد(?)} باشد که هداد و خالدی

تختش را براندازد

و باشد که هداد تندر نیافریند

در سرزمینش و باشد که ...

« زمان کتیبه به دورهٔ فرمانروایی ولص (اولوسونو) پادشاه

مقتدر سرزمین مانا از سال ۷۱۶ پم به بعد مربوط می‌شود.

فحوای کتیبه حاکی از به رسمیت شناخته شدن یانزی یا

حاکم شهر زعتر (ایزیرتو) پایتخت کشور مانا توسط خدایان

معبد شاهی و تداوم حاکمیت خدای «خَلدی» در آن سرزمین

یعنی مانا می‌باشد» (بشاش ۱۳۷۵: ۲۹–۲۵).

متن کتیبهٔ آرامی قلاچی از جملاتی دعایی و درواقع بخش

پایانی کتیبه‌ای مفصل که ۱۳ سطر آخر آن به نفرین‌نامه

اختصاص یافته است تجاوز نمی‌کند، لیکن در این میان چند

۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰ ۱۰۰۱ ۱۰۰۲ ۱۰۰۳ ۱۰۰۴ ۱۰۰۵ ۱۰۰۶ ۱۰۰۷ ۱۰۰۸ ۱۰۰۹ ۱۰۱۰ ۱۰۱۱ ۱۰۱۲ ۱۰۱۳ ۱۰۱۴ ۱۰۱۵ ۱۰۱۶ ۱۰۱۷ ۱۰۱۸ ۱۰۱۹ ۱۰۲۰ ۱۰۲۱ ۱۰۲۲ ۱۰۲۳ ۱۰۲۴ ۱۰۲۵ ۱۰۲۶ ۱۰۲۷ ۱۰۲۸ ۱۰۲۹ ۱۰۳۰ ۱۰۳۱ ۱۰۳۲ ۱۰۳۳ ۱۰۳۴ ۱۰۳۵ ۱۰۳۶ ۱۰۳۷ ۱۰۳۸ ۱۰۳۹ ۱۰۴۰ ۱۰۴۱ ۱۰۴۲ ۱۰۴۳ ۱۰۴۴ ۱۰۴۵ ۱۰۴۶ ۱۰۴۷ ۱۰۴۸ ۱۰۴۹ ۱۰۵۰ ۱۰۵۱ ۱۰۵۲ ۱۰۵۳ ۱۰۵۴ ۱۰۵۵ ۱۰۵۶ ۱۰۵۷ ۱۰۵۸ ۱۰۵۹ ۱۰۶۰ ۱۰۶۱ ۱۰۶۲ ۱۰۶۳ ۱۰۶۴ ۱۰۶۵ ۱۰۶۶ ۱۰۶۷ ۱۰۶۸ ۱۰۶۹ ۱۰۷۰ ۱۰۷۱ ۱۰۷۲ ۱۰۷۳ ۱۰۷۴ ۱۰۷۵ ۱۰۷۶ ۱۰۷۷ ۱۰۷۸ ۱۰۷۹ ۱۰۸۰ ۱۰۸۱ ۱۰۸۲ ۱۰۸۳ ۱۰۸۴ ۱۰۸۵ ۱۰۸۶ ۱۰۸۷ ۱۰۸۸ ۱۰۸۹ ۱۰۹۰ ۱۰۹۱ ۱۰۹۲ ۱۰۹۳ ۱۰۹۴ ۱۰۹۵ ۱۰۹۶ ۱۰۹۷ ۱۰۹۸ ۱۰۹۹ ۱۱۰۰ ۱۱۰۱ ۱۱۰۲ ۱۱۰۳ ۱۱۰۴ ۱۱۰۵ ۱۱۰۶ ۱۱۰۷ ۱۱۰۸ ۱۱۰۹ ۱۱۱۰ ۱۱۱۱ ۱۱۱۲ ۱۱۱۳ ۱۱۱۴ ۱۱۱۵ ۱۱۱۶ ۱۱۱۷ ۱۱۱۸ ۱۱۱۹ ۱۱۲۰ ۱۱۲۱ ۱۱۲۲ ۱۱۲۳ ۱۱۲۴ ۱۱۲۵ ۱۱۲۶ ۱۱۲۷ ۱۱۲۸ ۱۱۲۹ ۱۱۳۰ ۱۱۳۱ ۱۱۳۲ ۱۱۳۳ ۱۱۳۴ ۱۱۳۵ ۱۱۳۶ ۱۱۳۷ ۱۱۳۸ ۱۱۳۹ ۱۱۴۰ ۱۱۴۱ ۱۱۴۲ ۱۱۴۳ ۱۱۴۴ ۱۱۴۵ ۱۱۴۶ ۱۱۴۷ ۱۱۴۸ ۱۱۴۹ ۱۱۵۰ ۱۱۵۱ ۱۱۵۲ ۱۱۵۳ ۱۱۵۴ ۱۱۵۵ ۱۱۵۶ ۱۱۵۷ ۱۱۵۸ ۱۱۵۹ ۱۱۶۰ ۱۱۶۱ ۱۱۶۲ ۱۱۶۳ ۱۱۶۴ ۱۱۶۵ ۱۱۶۶ ۱۱۶۷ ۱۱۶۸ ۱۱۶۹ ۱۱۷۰ ۱۱۷۱ ۱۱۷۲ ۱۱۷۳ ۱۱۷۴ ۱۱۷۵ ۱۱۷۶ ۱۱۷۷ ۱۱۷۸ ۱۱۷۹ ۱۱۸۰ ۱۱۸۱ ۱۱۸۲ ۱۱۸۳ ۱۱۸۴ ۱۱۸۵ ۱۱۸۶ ۱۱۸۷ ۱۱۸۸ ۱۱۸۹ ۱۱۹۰ ۱۱۹۱ ۱۱۹۲ ۱۱۹۳ ۱۱۹۴ ۱۱۹۵ ۱۱۹۶ ۱۱۹۷ ۱۱۹۸ ۱۱۹۹ ۱۲۰۰ ۱۲۰۱ ۱۲۰۲ ۱۲۰۳ ۱۲۰۴ ۱۲۰۵ ۱۲۰۶ ۱۲۰۷ ۱۲۰۸ ۱۲۰۹ ۱۲۱۰ ۱۲۱۱ ۱۲۱۲ ۱۲۱۳ ۱۲۱۴ ۱۲۱۵ ۱۲۱۶ ۱۲۱۷ ۱۲۱۸ ۱۲۱۹ ۱۲۲۰ ۱۲۲۱ ۱۲۲۲ ۱۲۲۳ ۱۲۲۴ ۱۲۲۵ ۱۲۲۶ ۱۲۲۷ ۱۲۲۸ ۱۲۲۹ ۱۲۳۰ ۱۲۳۱ ۱۲۳۲ ۱۲۳۳ ۱۲۳۴ ۱۲۳۵ ۱۲۳۶ ۱۲۳۷ ۱۲۳۸ ۱۲۳۹ ۱۲۴۰ ۱۲۴۱ ۱۲۴۲ ۱۲۴۳ ۱۲۴۴ ۱۲۴۵ ۱۲۴۶ ۱۲۴۷ ۱۲۴۸ ۱۲۴۹ ۱۲۵۰ ۱۲۵۱ ۱۲۵۲ ۱۲۵۳ ۱۲۵۴ ۱۲۵۵ ۱۲۵۶ ۱۲۵۷ ۱۲۵۸ ۱۲۵۹ ۱۲۶۰ ۱۲۶۱ ۱۲۶۲ ۱۲۶۳ ۱۲۶۴ ۱۲۶۵ ۱۲۶۶ ۱۲۶۷ ۱۲۶۸ ۱۲۶۹ ۱۲۷۰ ۱۲۷۱ ۱۲۷۲ ۱۲۷۳ ۱۲۷۴ ۱۲۷۵ ۱۲۷۶ ۱۲۷۷ ۱۲۷۸ ۱۲۷۹ ۱۲۸۰ ۱۲۸۱ ۱۲۸۲ ۱۲۸۳ ۱۲۸۴ ۱۲۸۵ ۱۲۸۶ ۱۲۸۷ ۱۲۸۸ ۱۲۸۹ ۱۲۹۰ ۱۲۹۱ ۱۲۹۲ ۱۲۹۳ ۱۲۹۴ ۱۲۹۵ ۱۲۹۶ ۱۲۹۷ ۱۲۹۸ ۱۲۹۹ ۱۳۰۰ ۱۳۰۱ ۱۳۰۲ ۱۳۰۳ ۱۳۰۴ ۱۳۰۵ ۱۳۰۶ ۱۳۰۷ ۱۳۰۸ ۱۳۰۹ ۱۳۱۰ ۱۳۱۱ ۱۳۱۲ ۱۳۱۳ ۱۳۱۴ ۱۳۱۵ ۱۳۱۶ ۱۳۱۷ ۱۳۱۸ ۱۳۱۹

کاوش‌های نجات‌بخشی

پس از ۶ سال فعالیت‌های سوداگران در این محوطه، تیم کاوش نجات‌بخشی در ۱۳۶۴ به سرپرستی اسماعیل یغمایی به محوطه اعزام شد. یغمایی با حضور در محوطهٔ قلاچی، کاوش‌های نجات‌بخشی را آغاز کرد: «دو ماه تلاش و حفاری گروه باستان‌شناسی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی سبب شد بقایای یک ساختمان قدیمی متعلق به هزارهٔ اول پم، در تپهٔ باستانی قلاچی در بوکان کشف شود.» یغمایی می‌افزاید: «آثار معماری بنای مکشوفه بیانگر معماری مذهبی است. نقوش آجرهای لعابدار و بقایای اسکلت چهارپایانی که در مراسم قربانی کشته می‌شده‌اند نیز تأییدکنندهٔ این واقعیت است. ساختمان شامل یک تالار بزرگ از شرق تا غرب تپه است. در جبههٔ غربی تالار دو اتاق و در جبههٔ شرقی برج‌ها، دروازهٔ ورودی و اتاق‌های جنبی قرار دارد» (یغمایی ۱۳۶۴).

اما مهم‌ترین یافتهٔ این کاوش‌ها سنگ افراشتهٔ آرامی قلاچی است که درواقع تنها سند مکتوب مانایی تا این تاریخ به حساب می‌آید. دیگر فعالیتی که یغمایی در طول کاوش موفق به انجام آن شد جمع‌آوری تعدادی از آجرهایی بود که هنوز در منازل برخی از اهالی روستای قلاچی نگهداری می‌شد (کارگر ۱۳۸۳: ۳۲۰؛ یغمایی ۱۳۹۶). پس از پایان این فصل، کاوش‌های علمی به مدت ۱۴ سال تعطیل شد.

ازسرگیری فعالیت‌های سوداگران

پس از پایان کاوش یغمایی، فعالیت‌های باستان‌شناختی ادامه پیدا نکرد. «متأسفانه شرایط محیطی [جنگ] در آن زمان عملاً [امکان] ادامهٔ این فعالیت را از باستان‌شناسان سلب نموده بود، نتیجتاً کار متوقف ماند، اما غارت‌گران فرهنگی و قاچاقچیان عتیقه در این مدت بیکار ننشستند» (کابلی ۱۳۷۱: ۲۴). نکتهٔ حیرت‌انگیز این است که حتی با وجود یک فصل کاوش علمی و مسجل بودن اهمیت محوطه و لزوم حفاظت آن، باز هم تخریب آن ادامه پیدا کرد.

آنچه عیان است اینکه تخریب این محوطه، طی سالیان دراز همچنان ادامه داشت و هیئت کاوش در بازگشت به محوطه پس از ۱۴ سال، با خرابه‌ای زیرورو شده مواجه شد. وضع به گونه‌ای بود که در درون هرکدام از ترانشه‌های ۴×۴ متر، حداقل ۳ چالهٔ کاوش قاچاق مشاهده و در عمق بیست - سی سانتی‌متری کف اصلی محوطه، آثار کلنگ، لباس و

دیگر وسایل قاچاقچیان رؤیت می‌شد. در کمتر ترانشه‌ای، نیم‌متر نهشتهٔ دست‌نخورده یافت می‌شد، بقیهٔ آنها تخریبی و به‌هم‌ریخته بود.

ادامهٔ کاوش‌های باستان‌شناختی

(۱۳۸۵ - ۱۳۷۸)

کاوش‌ها از سال ۱۳۷۸ تا سال ۱۳۸۵ به سرپرستی بهمن کارگر ادامه یافت. وی در طول چندین فصل کاوش در این محوطه موفق شد بقایای معبدی از دورهٔ مانا را در محوطه‌ای به وسعت یک هکتار از زیر خاک بیرون آورد. علاوه بر نمایان ساختن بقایای معماری قلاچی، به دست آوردن تعداد زیادی آجر لعابدار در هر فصل نتیجهٔ این کاوش‌ها بوده که بیشترین آن‌ها در نهمین و درواقع آخرین فصل کاوش (۱۳۸۵) به دست آمده است (کارگر ۱۳۸۶: ۲۸۹). از دیگر یافته‌ها، مجموعهٔ جانوری منحصربه‌فرد در داخل یک چالهٔ زباله (Pit) در محوطهٔ قلاچی از دورهٔ ماناست که در نوع خود بی‌نظیر می‌نماید (نظام‌آبادی و همکاران ۱۳۹۶).

محوطهٔ قلاچی

این محوطه در ۷ کیلومتری شمال شرقی شهرستان بوکان در استان آذربایجان غربی در ۳۶ درجه و ۳۴ دقیقهٔ طول شمالی و ۴۶ درجه و ۱۶ دقیقهٔ عرض شرقی در چندصد متری روستایی به همین نام، در جنوب دریاچهٔ ارومیه برکنارهٔ شرقی سیمینه‌رود واقع شده و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۱۵۳۹ متر است (تصویر ۳).

معماری قلاچی

تپه قلاچی شامل طبقه‌ای فرهنگی متعلق به پادشاهی ماناست و تا حال سه مرحلهٔ ساختمانی در آن تشخیص داده و از بالا به پایین به‌ترتیب Ia، Ib و Ic نام‌گذاری شده است (کارگر ۱۳۸۳: ۲۳۱).

Ia: سطحی‌ترین لایهٔ فرهنگی مانا در قلاچی است. اسماعیل یغمائی با استفاده از روش ارگانیک مدارک معماری آن را - شامل چندین اتاق کوچک با دیوارهای چینه‌ای که سطوح بدنهٔ داخلی و کف آن‌ها به نقاشی‌هایی با موضوع‌های گیاهی، هندسی، جانوری و انسانی مزین است - در مرکز تپه ظاهر کرد. این معماری اینک در محل وجود ندارد و در همان

سال و نیز در وقفهٔ چهارده سالهٔ کاوش‌ها، به دست غارتگران اشیاء عتیقه تخریب شده و از بین رفته است (کارگر ۱۳۸۳: ۲۳۱؛ یغمایی ۱۳۹۶).

Ib: معماری قلاچی شامل محدوده‌ای به مساحت یک هکتار است که با دیوار سنگی دور تا دور آن احاطه شده است. دیوار حصار بیرونی دارای دو ورودی است، ورودی اصلی در سمت شرقی با دو باستیون در دو سوی ورودی و اتاقی که احتمالاً محل استقرار نگهبانان بوده است و یک ورودی کوچک در سوی شمالی که احتمالاً برای ورود افراد خاص یا خروج اضطراری از آن استفاده می‌شده است.

معماری این بنا روی سطحی صخره‌ای ساخته شده است که با سنگ‌های تراش نخورده سنگ فرش شده است. برای حذف شیب و ایجاد سطحی صاف به منظور ایجاد ساخت‌وساز سکوهایی سنگی ایجاد کرده‌اند که بتوانند معماری مورد نظر را روی آن ایجاد نمایند.

بناهای این محوطه که دو تا سه ردیف سنگی و در ادامه با خشت خام تکمیل شده است شامل یک تالار بزرگ ستوندار ۱۹ در ۳۵ متر و پنج اتاق جانبی است. در وسط اتاق شماره یک سکوی هدایا برای دریافت نذورات قرار دارد. کف اتاق‌های ۳ و ۴ با خشت خام فرش شده است. دیوارهای داخلی تالار ستوندار و اتاق‌های ۳ و ۴ با گل اخری قرمز و سفید و نقاشی به رنگ آبی تزئین شده بود.

مسئلهٔ مهم دیگر در مورد معماری این محوطه سکوی سنگی ضلع شمال غربی و سکوهای خشتی ضلع جنوبی است که احتمالاً برای نیایش در فضای باز از آنها استفاده شده باشد و برخی از آنها با آجرهای لعابدار تزئین شده بودند (پلان ۱).

نکته دیگر وجود چاله دور ریز در ضلع شمال شرقی محوطه است که بیش از ۵ هزار قطعه استخوان جانوری درون آن یافت شد و نشان از برگزاری مراسم قربانی در این محوطه دارد.

Ic: در مورد داده‌های معماری این لایه تاکنون گزارشی منتشر نشده است.

کتیبهٔ قلاچی

کاوش‌های یغمایی در سال ۱۳۶۴ در تپهٔ قلاچی منجر به یافت‌شدن سنگ‌نبشته‌ای آرامی شد که بخش پایینی کتیبه‌ای متعلق به ماناها به شمار می‌رفت (تصویر ۲). بخش

پس زمینه باستان‌شناختی آجرهای لعابدار قلاچی

یوسف حسن‌زاده

باستان‌شناس و موزه‌دار موزه ملی ایران

مقدمه

مجموعه آجرهای لعابدار قلاچی معرفی شده در این کاتالوگ از کشور سوئیس به ایران بازگردانده شد و در تاریخ ۲۹ آذرماه ۱۳۹۹ در موزه ملی ایران جای گرفتند. این مجموعه شامل ۵۱ آجر لعابدار (۴۳ آجر کامل و ۹ آجر نیمه و چارک) است. عمده این آجرها در کتابی از سوی حسن‌زاده و ملاصالحی تحت عنوان *بررسی باستان‌شناختی محوطه مانایی قلاچی بوکان* (تهران ۱۳۹۶) منتشر شده است (به جز دو آجر با نقش هندسی به شماره ۴ و ۳۸ و ۵ قطعه آجر نیمه (۱۰۳ تا ۱۰۶ و ۴۹). لازم است از جناب ابوالعلاء سودآور برای ارسال تصاویر این آجرها در سال ۱۳۸۵ برای اینجانب تشکر کنم. یکی از آجرها که با نقش اسفنج‌س بالدار رو به سمت راست دارد و در اصل متعلق به همین مجموعه سوئیس است (تصویر ۱ در صفحه ۱۰) برگردانده نشده است.

این متن تلاش دارد زمینه باستان‌شناختی آجرهای منتشر شده در این کاتالوگ را ترسیم کند. آجرهای استردادی مشابه نمونه‌هایی هستند که از محوطه قلاچی در ۷ کیلومتری شمال شهر بوکان در شمال غرب ایران به دست آمده است. دو مجموعه بزرگ از این آجرها امروزه در ایران وجود دارد. نخست متعلق به کاوش‌های فصل نخست محوطه قلاچی در ۱۳۶۴ به سرپرستی اسماعیل یغمایی است که در موزه ملی ایران در تهران نگهداری می‌شود. در کنار آنها آجرهایی وجود دارد که از قاچاقچیان ضبط شده است و از سوی یوسف حسن‌زاده از ۱۳۸۵ به بعد در قالب کتاب و مقالات منتشر شده است (حسن‌زاده ۱۳۸۵ الف و ۱۳۸۵ ب، حسن‌زاده و ملاصالحی ۱۳۹۶؛ Hassanzadeh 2006, Hassan-zadeh and Mollasalehi 2011). مجموعه مهم دوم آجرهایی هستند که از ۸ فصل کاوش‌های این محوطه، ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۵، به سرپرستی بهمن کارگر بدست آمد و اکنون در موزه اورمیّه نگهداری می‌شود. به جز چند مورد، بخش عمده آن منتشر

نشده است (کارگر ۱۳۸۳، Binandeh *et al.* 2017). تلاش ما در اینجا مرور زمینه باستان‌شناختی و تاریخی محوطه قلاچی و متعاقباً آجرهای استردادی از سوئیس است.

نخستین گزارش

نخستین ثبت‌وضبط باستان‌شناختی تپه قلاچی به بررسی ولفرام کلایس در ۲ اردیبهشت‌ماه ۱۳۵۵ باز می‌گردد. وی یکسری طراحی دستی و پلان شماتیک از این محوطه تهیه و منتشر کرد. کلایس این محوطه را تحت عنوان «قلعه حیدرخان» معرفی کرد (Kleiss 1977: 27-30) تا اینکه اشتفان کرول در ۱۳۸۴ ما را مطلع کرد که آنچه کلایس حیدرخان نامیده است همان محوطه قلاچی است (Kroll 2005: 79-80). کلایس پلان معماری قلاچی را با ۱۲ برج و دو باستیون در دو طرف ورودی حدس زده بود. وی معماری و سفال این محوطه را با زندان سلیمان مقایسه و آن را مانایی دانسته بود.

کاوش‌های غیرمجاز

شاید پیدا شدن قطعه آجری در حین شخم‌زدن زمین کشاورزی میرزا علی در قلاچی منجر به شناسایی محوطه‌ای مهم از پادشاهی مانا در بین مردم شد. تپه سه‌گردان چندصد متر از روستایی قلاچی فاصله دارد که بعدها همین نام بر محوطه باستانی هم نهاده شد. در اوایل انقلاب بود که اولین قطعات یافت شده از تپه قلاچی در بازارهای بوکان دیده شد. در آن سال‌ها مردم قلاچی با کندوکاو در زمین کشاورزی میرزا علی ۳، ۵ و گاهی ۱۰ قطعه آجر در روز پیدا می‌کردند. کم‌کم پای مردم روستاهای اطراف نیز به کاوش‌های شبانه این محوطه باز شد. تا اینکه شخصی به نام شمس، که در یکی از ارگان‌های شهر بوکان مسئولیتی داشت، این محوطه را با بولدزر تخریب و آجرهای زیادی را به تاراج برد.

آشوریان محدود می‌شود که در جستجوی اسب، مواد معدنی و سایر غنایم به منطقه زاگرس و اطراف آن سرازیر می‌شدند. چمنزارهای سرسبز کوهپایه‌های زاگرس و فلات ایران مکان ایده‌آلی برای پرورش اسب بود که از طریق غنایم جنگی و نیز ارتباطات منظم تجاری به سرزمین آشور وارد می‌شدند، این اطلاعات از طریق الواح میخی آشوریان دانسته شده است. ما همچنین بازنمایی استحکامات نظامی غرب ایران را داریم که در نقش‌برجسته‌های آشوری تصویر شده‌اند. علی‌رغم حملات مکرر آشوریان به غرب ایران آثار حضور آنان در غرب ایران بسیار کم است. نقش‌برجسته‌هایی با تصویر شاهان آشور و کتیبه‌های میخی آشوری و همچنین چندین سنگ یادمان وجود دارد. در میان یادمان‌های باقی‌مانده از شاهان آشوری، تنها محوطه‌ای که تا به امروز بناهای آشوری در آن یافت شده است تپه گیان در نزدیکی نهاوند است. آثار تأثیر آشور در هنر غرب ایران یا دست‌ساخته‌های آشوری در محوطه‌های غرب ایران به همین میزان محدود است.

نام مانا نخستین بار در گزارش‌های لشکرکشی آشوریان در زمان پادشاهی شلمنصر سوم در ۸۴۳ پیش‌ازمیلاد ظاهر می‌شود و پس از آن در زمان نوادگانش مخصوصاً سارگن دوم (۷۲۱ تا ۷۰۵ پیش‌ازمیلاد) ادامه می‌یابد. مانا همچنین در فاصله ۸۲۰ پیش‌ازمیلاد تا اواسط سده ۷ پیش‌ازمیلاد به کرات مورد هجوم اورارتوها قرار می‌گیرد. بی‌شک کشورشان غالباً ویران می‌شود اما شاهان آشور و اورارتو به وضوح در میزان پیروزی خود بر ماناها اغراق کرده‌اند. این حملات میدانی هیچگاه باعث از دست رفتن کامل حاکمیت ماناها نشد زیرا پادشاهان مانایی دیپلمات‌های ماهر و زیرکی بودند. ظاهراً آنها چارچوب سیاسی نسبتاً پایداری داشتند و استراتژی سیاسی آنها جلب رضایت طرف قدرتمند است. برای مثال اولوسونو پادشاه ماناها پس از حملات موفقیت‌آمیز سارگن دوم علیه اورارتو با آشور متحد شد. سارگن دوم گزارش داد که اولوسونو برای وی در ایزرتو (قلایچی)، پایتخت آن زمان مانا، سنگ یادبود ساخته است. هنگامی که توازن قدرت در

قرن ۷ پ.م. به نفع مادها تغییر کرد، ماناییان بار دیگر با آشور پیمان بستند تا قدرت مادها را محدود و حاکمیت خود را حفظ کنند. استراتژی سیاسی ماناییان در هنر آنها نیز مشهود است و تأثیر آشوری‌ها را در آجرهای لعابدار قلایچی، عاج‌های با نقش‌کنده و سفال‌های‌شان می‌توان دید.

محوطه‌هایی که متعلق به ماناها معرفی شده‌اند بسیار محدودند از جمله قلایچی، زیویه و ربط. زیویه استحکامات خشتی عظیمی در بالای تپه‌ای بلند است که با یک پلکان سنگفرش طولانی دسترسی به آن فراهم شده است. کاوش‌های این محوطه در یک فصل بسیار کوتاه از سوی دانشگاه پنسیلوانیا در ۱۳۴۳ خورشیدی آغاز شد و از سوی سازمان میراث فرهنگی ایران از سال ۱۳۵۵ خورشیدی پیگیری شد. بخش اعظم نتایج کاوش‌ها منتشرنشده باقی مانده است. محوطه زیویه به دلیل ادعای کشف یک تابوت مفرغی با تزیینات کنده نقش مقامات محلی روی لبه آن مشهور شد. ظاهراً تابوت حاوی گنجینه عظیمی از آثار طلایی و نقره‌ای بوده است. گرچه ممکن است برخی از اشیای منتسب به زیویه واقعاً متعلق به خود زیویه باشند، اما زیویه به مکانی تبدیل شد که اشیای غارت‌شده زیادی را به آن نسبت می‌دهند و عموماً هم غیر قابل اثبات هستند. تپه ربط، در ۱۵ کیلومتری شمال شرق سردشت، در سرچشمه‌های رودخانه زاب سفلی، در ادامه کاوش‌های غیرمجاز پیشین، از سال ۱۳۸۴ خورشیدی از سوی سازمان میراث فرهنگی ایران کاوش شد. در نتیجه این کاوش‌ها، بخشی از یک کاخ کوچک کشف شد که محوطه بیرونی آن با قلوه‌سنگ‌های رودخانه‌ای به شکل دوایر متحدالمرکز پوشیده شده بود. مهم‌ترین یافته آن آجرهای لعابدار بود که روی پنج عدد از آنها حروف میخی آشوری دیده می‌شد که احتمالاً یکی از آنها به حاکم مانایی آرزیزو اشاره دارد. روی آجرها نقوش هندسی، گیاهی و پیکره‌ای تصویر شده است. آنها به اندازه آجرهای قلایچی سالم، پرتعداد و حاوی اطلاعات نیستند. به دلیل کمبود یافته‌های زیویه و ربط، بقایای یافته‌های قلایچی ارزش خاصی پیدا می‌کند.

در پایان، می‌توانیم بگوییم که مجموعه آجرهای لعابدار قلایچی نشان می‌دهند که ماناها هنرمندان و صنعتگران قابل‌بودند که توانسته‌اند این آثار با کیفیت بالای تکنیکی / هنری را تولید کنند. این حقیقت دارد که طراحی این نقش‌ها تأثیر جدی آشوری‌ها را نشان می‌دهد، اما در عین حال عناصر هنر محلی ماناها نیز در آن متبلور است. پیش از یافت شدن این آجرها، غنای تمدن ماناها و ارتباط آن با آشور نادانسته بود. این مجموعه بنابراین گواه مهمی برای دوره‌ای کم‌شناخته از نظر هنری / سیاسی در تاریخ غرب ایران است. اهمیت این مجموعه را نمی‌توان بیش از اندازه برآورد کرد و ضروری است که این تقسیم نشود و باید در کنار هم نگهداری شوند و به همین منظور در اسرع وقت به ایران بازگردانده شود.

زمانی که برای نخستین بار این مجموعه آجرها را دیدم به من اطلاع داده شد که آنها در اصل یک مجموعه بزرگتری بودند و به دو نیم تقسیم شده است، اما من هیچگاه نفهمیدم که برای بخش دوم آن چه اتفاقی افتاد.

تصویر ۱. پنجاه و یک قطعه از این آجرهای لعابدار به موزه ملی ایران رسید. اما زمانی که جان کرتیس از این مجموعه در سوئیس بازدید کرد، ۵۲ قطعه آنجا وجود داشت. این قطعه با نقش شیر-انسان بالدار (اسفنگس) مفقود شده است.

آجرهای لعابدار قلاچی (بوکان)

دکتر جان کرتیس

موزه‌دار بازنشسته بخش خاورمیانه موزه بریتانیا

مجموعه آجرهای لعابدار که در انباری در بندر چپاسو در سوئیس نزدیک به مرز ایتالیا نگهداری می‌شود برای میراث فرهنگی ایران اهمیت ویژه‌ای دارد. قدمت این آجرها به سده ۸ و ۷ پیش‌ازمیلاد برمی‌گردد و بخشی از مجموعه‌ای منحصربه‌فرد است که از یکی از مهمترین محوطه‌های شمال غرب ایران به دست آمده است.

آجرها به صورت قاچاق در اوایل دهه ۱۳۶۰ خورشیدی از محوطه قلاچی در ۷ کیلومتری شمال بوکان بدست آمده است. در اوایل دهه ۱۳۶۰ خورشیدی کاوش‌های غیرمجاز در این محوطه آغاز شد و تعداد زیادی آجر لعابدار از آنجا قاچاق شد. تعدادی از این آجرها در حراجی‌ها به فروش رسیدند (برای مثال شیئ شماره ۱۰۷ حراجی ساتبی لندن در تاریخ ۱۳۶۶/۴/۲۲؛ شیئ شماره ۲۰ حراجی ساتبی پارک برنت نیویورک در تاریخ ۱۳۶۸/۴/۲ و اشیای شماره ۱۶۱ و ۱۶۲ همین حراجی به تاریخ ۱۳۶۷/۹/۱۱؛ شیئ شماره ۳۳ حراجی کریستی نیویورک به تاریخ ۱۳۸۵/۳/۲۶؛ اشیای شماره ۱۶۷ و ۱۶۸ حراجی هنرهای شرقی پاریس به تاریخ ۱۳۸۴/۳/۲۶). هم‌اکنون تعدادی آجرهای مشابه در مجموعه‌های خصوصی پاریس و توکیو نگهداری می‌شوند (بنگرید: *Studia Iranica* vol. 23 (1994), Fig. 4, on P. 13).

در ادامه کاوش‌های غیرمجاز، کاوش‌های علمی و مطالعات آثار از سوی اداره میراث فرهنگی ایران به سرپرستی اسماعیل یغمایی (۱۳۶۴)، بهمن کارگر (۱۳۷۸ تا ۱۳۸۵) و اخیراً یوسف حسن‌زاده در موزه ملی ایران ادامه یافت. این کاوش‌ها بقایای یک تالار ستوندار، سنگ‌نیشته‌ای با ۱۳ سطر متن به خط و زبان آرامی کهن، سفال‌های لعابدار، سفال‌های با نقش کنده

و تعدادی آجر لعابدار را آشکار کرد. این آثار اکنون در موزه ملی ایران و موزه اورمیّه نگهداری می‌شوند. به هر حال، آجرهای کشف شده در مطالعات اخیر نه از نظر تعداد و نه کیفیت قابل مقایسه با نمونه‌های قاچاق شده نیستند. به همین دلیل بسیار مهم و حیاتی است که مجموعه آجرهای قاچاق شده به سوئیس به ایران بازگردانده شود. آنها نمایشی دیدنی در موزه‌های ایران خواهند داشت و مطالعات آنها دانش ما را در مورد دست‌ساخته‌های هنری و تاریخ ایران باستان تا حد زیادی فزونی خواهد بخشید.

مجموعه موجود در سوئیس شامل ۵۲ آجر منقوش لعابدار است که با تنوعی از رنگ‌های سیاه، قهوه‌ای، آبی روشن، زرد و سفید تزئین شده‌اند. آنها شامل ۴۳ آجر کامل و ۹ آجر کوچکتر (از نوع نیمه و چارک) هستند. آجرهای کامل معمولاً در یکی از سطح‌های بزرگ‌شان تزئین شده‌اند، در حالیکه آجرهای کوچکتر در دو سطح یا بیشتر تزئین شده‌اند. علایم راهنمای نصب / امضاء، مشابه نمونه‌های موجود روی آجرهای آشوری و هخامنشی، روی سطح‌های تزئین نشده به صورت محدود دیده می‌شود (آجرهای ۸، ۱۶ و ۲۱). ابعاد آجرهای کامل ۳۳ تا ۳۴ سانتی‌متر و ضخامت آنها حدود ۹ سانتی‌متر است. روی ۸ عدد از آنها شیر بالدار با سر انسانی، همچنین بانو (اسفنجس) یا هیکل مرد بالدار دیده می‌شود. چهار آجر با نقش گاو بالدار با سر انسانی، چهار آجر با نقش پرنده با سر انسانی و شاخ بز، سه آجر با نقش انسان بالدار زانو زده زن و مرد دیده می‌شود. سایر آجرها با تصاویر اسطوره‌ای شامل یک گاو یا اسب با شاخ بز، یک آجر با نقش شیر - انسان که ظرف سفالی‌ای را نگه داشته است که از آن جوی‌های آب روان است، و یک مورد پرنده‌ای را با سر و پای جلوی گاو نقش شده است. در میان آنها موجودات آشناتری نظیر سه پرنده شکاری احتمالاً عقاب یا کرکس، دو شیر، یک گوسفند وحشی و یک گوزن دیده می‌شود. به‌علاوه پانزده نمونه از این آجرهای

کامل در دو سطح پهنا و کناری منقوش هستند. تمامی ۱۴ آجر کوچکتر نیز در دو سطح منقوش هستند.

نقش‌های طراحی‌شده روی آجرها به طرز خارق‌العاده‌ای از شیر، آهو و پرندگان گرفته تا نقوش اساطیری نیمه انسان و نیمه حیوان متنوع است. آنها آثاری منحصربه‌فرد هستند و نمونه‌های آنها در هنر ایران کمتر دیده شده است و بیشتر شانه به هنر همسایه بین‌النهرینی خود می‌سایند. مخصوصاً نقوش گاو بالدار با سر انسانی یک سوژه آشنا در مواد فرهنگی آشوری در منطقه شمال بین‌النهرین است. همچنین تعدادی از شیرها و گاوه‌های بالدار با سر انسانی که کلاه‌های شاخ‌دار به سر دارند در هنر آشور نشانه الوهیت هستند. پرسش اینجاست: چرا نمادهای آشوری در قلاچی ظاهر می‌شوند؟ برای درک این موضوع، ما باید این محوطه را در بافت سیاسی و هنری زمانه خودش بررسی کنیم. قلاچی به عنوان ایزیرتو شناخته شده است، پایتخت مهم ماناها که در متون آشوری به آن اشاره شده است. در دوره زمانی بین ۱۰۰۰ پیش‌ازمیلاد تا شروع هخامنشی‌ها در ۵۵۰ پیش‌ازمیلاد، غرب ایران میدانگاه و عرصه ظهور حکومت‌های کوچک و بزرگی از جمله الیپی‌ها و ماناها بود. آنها بین دولت‌های قدرتمندی چون اورارتوها در شمال، عیلامی‌ها در جنوب، آشوریان در غرب و مادها در شرق قرار داشتند. الیپی پادشاهی‌ای در شمال عیلام بود که بین قرن ۹ تا ۷ پیش‌ازمیلاد در منطقه کنونی لرستان و کرمانشان شکوفا شد، در حالیکه پادشاهی کوچک مانا در جنوب دریاچه اورمیّه در محدوده امروزی استان کردستان و بخش‌هایی از آذربایجان غربی و شرقی قرار داشت. هیچکدام‌شان سیستم نوشتاری مخصوص به خود نداشتند، اما این مسئله را می‌دانیم که ماناها زبان مختص به خود و در دربار آشور مترجم داشتند. در غیاب متون مانایی، منابع اطلاعاتی ما در مورد پیکره‌بندی سیاسی غرب ایران در این بازه زمانی به گزارش‌های لشکرکشی

استرداد آجرهای بوکان

دکتر جان کرتیس

موزه‌دار بازنشسته بخش خاورمیانه موزه بریتانیا

من این مجموعه را نخستین بار در ۱۷ مهر ۱۳۷۰ خ در مقام موزه‌دار بخش خاورمیانه موزه بریتانیا بازدید کردم. در آن زمان آنها در انباری در بندر چياسو در مرز سوئیس و ایتالیا بودند. این مجموعه شامل ۵۲ آجر لعابدار منقوش با تنوعی از رنگ‌های سیاه، قهوه‌ای، آبی روشن، زرد و سفید بود. در میان آنها ۴۳ آجر کامل و ۹ آجر کوچکتر (نیمه و چارک) یافت می‌شد. من به دارنده آنها توضیح دادم که موزه بریتانیا این مجموعه را خریداری نخواهد کرد چراکه آنها به وضوح از محوطه قلایچی بوکان قاچاق شده‌اند و من توصیه می‌کنم که آنها باید به ایران برگردانده شوند.

من با دارنده این مجموعه در طول سالیان در تماس بودم و به تشویق وی برای بازگشت این آجرها به ایران ادامه دادم. در سال ۱۳۹۱ خ از طریق دارنده این مجموعه مطلع شدم که آجرها در سال ۱۳۸۷ خ «براساس قانون بین‌المللی انتقال اموال فرهنگی دفتر فدرال» توسط مقامات سوئیس ضبط شده است. ظاهراً محموله به دلیل عدم پرداخت اجاره انبار از سال ۱۳۷۰ خ مورد بازرسی قرار گرفته بود. من موضوع را به آقای جیمی سکات در لیپمن کاراس، وکیل برجسته حوزه میراث فرهنگی در انگلستان، اطلاع دادم و از وی خواستم برای بازگرداندن این آجرها به ایران کمک کند. وی با مرکز حقوق بین‌الملل ایران در پاریس (CILA) در ۱۳۹۱ خ تماس گرفت ولی این کار را بیشتر به تاخیر انداخت. در تیرماه ۱۳۹۷ خ با

پیشنهاد من، دکتر جبرئیل نوکنده، رئیس موزه ملی ایران، طی نامه‌ای به آقای سکات ادعا کرد که این آجرها از محوطه قلایچی بوکان قاچاق شده‌اند و از ایشان برای بازگرداندن آنها به موزه ملی ایران درخواست همکاری کرد. در خردادماه ۱۳۹۸ خ، من نامه‌ای به حمید بعیدی‌نژاد، سفیر ایران در انگلیس، نوشتم و از وی خواستم تهران در این موضوع ورود کند.

در ادامه، در تیرماه ۱۳۹۸ خ، آقای سکات ترتیبی اتخاذ کرد که دکتر محمدحسن طالبیان معاون حوزه میراث فرهنگی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری ایران به وکیل سوئیسی، دکتر هانس روهرر وکالت دهد تا از مقامات سوئیسی استعلام کند که برای آزادکردن آجرها چه ملزوماتی وجود دارد.

در نهایت در مهرماه ۱۳۹۸ خ، آقای سکات از من خواست مطلبی (که در ادامه آمده است) در خصوص تعلق این آجرها به قلایچی بوکان و اهمیت آنها برای میراث فرهنگی ایران بنویسم. در ۲۳ آذر ۱۳۹۸ خ، آقای جوادیان، مدیر مرکز حقوق بین‌الملل ایران در پاریس (CILA)، به دکتر روهرر اطلاع داد که آجرها تحویل سفارت ایران در پرن شده‌اند و نهایتاً دکتر جبرئیل نوکنده اطلاع داد که این مجموعه در ۲۹ آذرماه ۱۳۹۹ خورشیدی در موزه ملی ایران در تهران جای گرفت. بی‌گمان تلاش‌های هشت ساله آقای جرمی سکات در این موضوع بسیار ارزشمند بوده است.

استرداد آجرهای قلاچی بوکان ماحصل دیپلماسی فرهنگی و گفتگو با جهان

جبرئیل نوکنده (رئیس کل موزه ملی ایران)

محمدرضا کارگر (مدیرکل اداره کل موزه‌ها و اموال منقول تاریخی ـ فرهنگی)

محمدحسن طالبیان (معاون میراث فرهنگی کشور)

تخریب و قاچاق اشیای تاریخی ـ فرهنگی یکی از معضلات کنونی بسیاری از کشورهای جهان است که باعث شکل‌گیری و تصویب کنوانسیون‌های حقوقی متعددی شده است. ماحصل تلاش‌های دیپلماتیک و دستاورد دیپلماسی فرهنگی کشورمان در چند دهه اخیر بازگرداندن حداقل ۱۸ مجموعه از اشیای تاریخی فرهنگی به کشورمان بوده که در موزه ملی ایران جای گرفته‌اند.

استرداد ۵۱ قطعه آجر لعابدار مانایی محوطه قلاچی بوکان اما سرگذشت ویژه‌ای دارد. آثاری که در اثر فعالیت‌های غیرمجاز سوداگران در دهه ۱۳۶۰ خورشیدی از کشور خارج شدند و در سال ۱۳۷۰ در انباری در بندر چپاسو (نزدیک مرز سویس و ایتالیا) از سوی خانواده‌ای ایرانی نگهداری و برای فروش عرضه شده بود. دکتر جان کرتیس در مقام موزه‌دار موزه بریتانیا به نمایندگی از این موزه در ۱۷ مهر ۱۳۷۰ خورشیدی از این آثار بازدید کردند تا در صورت امکان موزه بریتانیا آنها را خریداری نماید. ایشان در حین بازدید با توجه به تخصص‌شان در عصر آهن ایران متوجه می‌شوند که این آثار متعلق به فرهنگ مانایی و محوطه قلاچی در شمال غرب ایران است و جزو آثاری هستند که باید به ایران بازگردند و به موزه بریتانیا توصیه می‌کند که موزه نباید این آثار را بخرد و این آثار باید به ایران بازگردانده شود. اما مالک آثار در این مورد دو دل بودند و دکتر کرتیس به موزه‌های دیگر هم توصیه می‌کند که از خرید آنها خودداری نمایند.

نهایتاً در سال ۱۳۹۱، دکتر جان کرتیس از سوی مالک اطلاع پیدا می‌کند که آجرها در سال ۱۳۸۷ از سوی مقامات سوئیس براساس قانون دفتر فدرال انتقال اموال فرهنگی مصادره شده است. با پیگیری‌های دکتر جان کرتیس (که گزارش مفصل آن به قلم خود ایشان در همین کاتالوگ آمده است) و مشارکت دستگاه دیپلماسی کشورمان و نیز لطف و همکاری دستگاه قضایی کشور سوئیس، این آجرها در ۲۹ آذرماه ۱۳۹۹ در تهران تحویل موزه ملی ایران گردید.

پیش از همه مایلیم سپاس ویژه خود را به دکتر جان کرتیس تقدیم نماییم که پیگیری ۳۰ ساله ایشان باعث استرداد این آثار به کشورمان شد. تلاش‌های دلسوزانه وکیل اصلی پرونده در لندن، دکتر جرمی سکات، وکیل سوئیس، دکتر روهرر، سفیر کشورمان در لندن، حمید بعیدی‌نژاد، مدیر مرکز امور حقوقی بین‌المللی ایران (CILA) در پاریس، آقای جوادیان، نقش بسیار مهمی در پیگیری و وصول نتیجه این پرونده طولانی، پیچیده و چندجانبه داشته است. از همه این بزرگواران بسیار سپاسگزاریم.

برگزاری نمایشگاه آجرهای استرداد در محل موزه ملی ایران و موزه استاد حقیقی در بوکان مرهون همکاری و هماهنگی همکاران بسیاری است که نام‌شان در صفحه همکاران این کاتالوگ

فهرست اشیای استردادی به موزه ملی ایران					
ردیف	نام مجموعه	نام کشور	تعداد آثار	دوره	سال بازگشت
۱	مجموعه گل نوشته های تخت جمشید	آمریکا	۱۷۹ عدد گل نوشته	هخامنشی	۱۳۲۷ خ
۲	مجموعه گل نوشته های تخت جمشید	آمریکا	۳۷۰۴۷ قطعات شکسته گل نوشته	هخامنشی	۱۳۳۰ خ
۳	مجموعهٔ چغامیش	آمریکا	۱۵۵ عدد	پیش از تاریخ	۱۳۴۹ خ
۴	بشقاب نقره زراندود	بریتانیا	۱ عدد	ساسانی	۱۳۷۸ خ
۵	تعدادی از اشیای ایرانی	امارات متحده عربی	۵۵۶ عدد	اسلامی	۱۳۸۰ خ
۶	مجموعه گل نوشته های تخت جمشید	آمریکا	۳۰۰ عدد گل نوشته	هخامنشی	۱۳۸۳ خ
۷	مجموعه جیرفت	بریتانیا	۱۱۸ عدد	هزارهٔ سوم پیش از میلاد	۱۳۸۴، ۲، ۱۴
۸	کاشی های آرامگاه سلطان شهاب الدین ابن احمد	بریتانیا	۴۲ عدد	اسلامی	۱۳۸۷ خ
۹	مجموعه جیرفت	بریتانیا	۱۸ قلم	هزارهٔ سوم پیش از میلاد	۱۳۹۱، ۱۲، ۱۶
۱۰	ریتون فلزی به شکل شیردال منسوب به غار کلماکره لرستان	آمریکا	۱ عدد	عصر آهن	۱۳۹۲، ۷، ۶
۱۱	مجموعه خوروبین	بلژیک	۳۴۹ ظرف سفالی و فلزی	عصر آهن	۱۳۹۳، ۱۰، ۵
۱۲	مجموعه چغامیش	آمریکا	۱۳۵ عدد در ۱۰۸ ردیف	هزاره چهارم پیش از میلاد	۱۳۹۴، ۲، ۲
۱۳	گل مهرهای ساسانی	آمریکا	۷۳ مهر گلی	دورهٔ ساسانی	۱۳۹۵، ۲، ۱۹
۱۴	مجموعه استردادی از دوره های متنوع	ایتالیا	۳۰ عدد	از هزاره سوم پیش از میلاد تا دورهٔ اسلامی	۱۳۹۵، ۸، ۱۶
۱۵	سفال خاکستری	آلمان	۱ عدد	دوره آهن	۱۳۹۶
۱۶	نقش برجسته سرباز هخامنشی تخت جمشید	آمریکا	۱ عدد	هخامنشی	۱۳۹۷
۱۷	مجموعه گل نبشته های باروی تخت جمشید	آمریکا	۱۷۸۳ عدد	هخامنشی	۱۳۹۸، ۷، ۱۰
۱۸	آجرهای لعابدار قلاچی بوکان	سوئیس	۵۱ عدد	مانایی	۱۳۹۹، ۰۹، ۲۹
جمع			۴۰۸۴۰ عدد		

آمده است و از همه آنها متشکریم. علاقه‌مندی و همراهی شهردار فرهنگ‌دوست بوکان، مهندس بابک رستم‌پور، رئیس محترم شورای شهر بوکان جناب قزلچی، مدیرکل میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی جناب جباری، در این میان بسیار ویژه و قابل تقدیر است. و آخرین، نه کمترین، سپاس و سلام خود را به مردم عزیز شهرستان بوکان تقدیم می‌کنیم که میزبان و میراث‌دار این آثار ارزشمند هستند.

بوکان، شهری در بستر میراث تاریخی

بابک رستم‌پور (شهردار بوکان)

علی قزلجی (رئیس شورای اسلامی دوره پنجم شهرستان بوکان)

محمد امین‌زاده (فرماندار بوکان)

جلیل جباری (مدیر کل میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی)

انور حبیب‌زاده (نماینده مردم بوکان در مجلس شورای اسلامی)

بوکان شهری در تلاقی دشت‌های دامنه‌های جنوبی دریاچه اورمیه و شروع ارتفاعات زاگرس شمالی، در منطقه‌ای موسوم به موکریان در مرز سیاسی امروزی استان‌های آذربایجان غربی و کردستان، یکی از مسیرهای اصلی تردد مسافران حوزه غرب (همدان، ایلام، کرمانشاه) به حوزه شمال غرب (اورمیه، تبریز و اردبیل) و بالعکس است. شهری با جمعیتی ۲۵۰ هزار نفری و دو رودخانه پر آب سیمینه و زرینه که آب شرب بسیاری از شهرهای شمال غرب ایران را تامین می‌کند. اقتصاد و معیشت مردمان بوکان بر کشاورزی و دامداری تکیه دارد.

در کنار این ویژگی‌های اقلیمی، بوکان شهری از جنس تاریخ و فرهنگ است. شهری با هنرمندان خودآموخته نامدار چون استاد قالمهره (استاد نامدار نی)، حسن زیرک (خواننده شهیر بوکانی)، خاتوزین (بانوی پیکرک‌ساز)، عثمان رحمان‌زاده (استاد عروسک‌های چوبی موسوم به پدر ژپتوی ایران) و ده‌ها شاعر و نویسنده نامی که بر تارک هنر و ادبیات کردستان و ایران می‌درخشند.

در محدوده امروزی شهرستان بوکان ده‌ها محوطه باستانی قرار دارند که در میان آنها محوطه‌های علی‌آباد (با شواهدی از فرهنگ‌های مفرغ قدیم با قدمت ۵۰۰۰ ساله)، قلعه سردار (با سابقه سکونت ۵۰۰۰ تا ۳۰۰۰ سال پیش) و قلاچی (معبدی از پادشاهی ماناها در ۲۸۰۰ سال پیش) درون کادری ۵ در ۱۰ کیلومتر و در همپوشانی با محدوده امروزی شهر بوکان کاوش علمی شده‌اند. متأسفانه مقیاس کاوش‌های علی‌آباد و قلعه سردار بسیار محدود (هر دو در حد یک ترانشه لایه‌نگاری) بوده و خود محوطه‌ها هر کدام با وسعت بالای ۱۰ هکتار در زیر بافت شهری معاصر دفن شده‌اند و تپه قلاچی با سابقه ۹ فصل کاوش علمی، همچنان منتشر نشده باقی مانده و محوطه نیز در وضعیت نامناسبی رها شده است.

استرداد آجرهای لعابدار قلاچی بوکان از کشور سوئیس با تلاش دستگاه دیپلماسی کشور و وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی و میزبانی و مدیریت موزه ملی ایران برگ زرین پر افتخاری است که امکان آشنایی مردم ایران زمین و ساکنان بوکان با میراث غنی این شهرستان را فراهم می‌کند. این نمایشگاه تلنگری است به مدیران کشوری و منطقه‌ای که بیش از این میراث ارزشمند این خطه را نادیده نگیرند و یادآوری و هیهاتی است به کسانی که کمر به غارت میراث این سرزمین بسته‌اند و چنین بی‌رحمانه چوب حراج بر تاریخ و فرهنگ این گرانبایه می‌زنند.

برخود می‌بالیم که در برپایی نمایشگاه آجرهای استرداد قلاچی از کشور سوئیس سهمی داشته‌ایم و بخشی از این رویداد ارزشمند را به نوبه خود تسهیل کرده‌ایم. از مدیران وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، دستگاه دیپلماسی کشور، سفارت سوئیس در تهران و علی‌الخصوص مدیر پر تلاش و راه‌آشنای موزه ملی ایران، دکتر جبرئیل نوکنده که برپایی این نمایشگاه در تهران (موزه ملی ایران) و بوکان (موزه استاد حقیقی) با تلاش و پیگیری خستگی‌ناپذیر ایشان مقدور شد، بسیار سپاسگزاریم. امیدواریم این نمایشگاه گشایشی باشد به سوی کسب دانش عمیق‌تر ما نسبت به اهمیت حفاظت از موارث فرهنگی‌مان و آغازی باشد بر انتشار و معرفی عالمانه یافته‌های تاریخ دیرین‌مان در قالب کتاب و مقالات.

مقدمه

مارکوس لایتنر
سفیر سوئیس

سوئیس به میراث فرهنگی خود می‌بالد. ما شهر کهن برن، سه قلعه بلینزونا یا کلیسای سنت‌گال را عزیز می‌داریم که همگی از بودگاه‌های فرهنگی و طبیعی‌مان به شمار می‌آیند؛ همچنین، سنن زنده‌ای را که بر فهرست میراث جهانی یونسکو نقش بسته‌اند. با همین حس غرور و احترام است که میراث باستانی فرهنگی غنی و متنوع ایران را نیز می‌ستاییم.

سال پیش، سوئیس و ایران یکصد سال حضور دیپلماتیک را با گستره‌ای از تبادلات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بزرگ داشتند. می‌توانیم همراه هم به پیشینه روابط دیپلماتیک دوجانبه بنگریم که بر پایه اعتماد، دوستی و احترام متقابل بنا نهاده شده‌اند.

هنگامی که چندی پیش مقامات سوئیسی آجرهای لعابدار بوکان را، که به‌طور غیرقانونی به خارج از ایران برده شده بودند، در یک انبار گمرک کشف و ضبط کردند، با استرداد این اشیاء تاریخی و حصول اطمینان از دسترسی عموم به این میراث مهم ایرانی، فصل دیگری از همکاری نزدیک و سازنده بین ایران و سوئیس گشودیم. با تکیه بر چنین نگرشی‌ست که بازگشت این اشیای تاریخی مربوط به فرهنگ سه هزار ساله ماناییان در شمال غرب ایران را جشن می‌گیریم.

به خاطر همکاری در استرداد این آثار هنری، و نیز برگزاری این نمایشگاه و انتشار کاتالوگ دوزبانه آن، قدردان موزه ملی ایران و وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی ایران هستم. همچنین، خرسندم که سفارت سوئیس توانسته در این تلاش ارزشمند مشارکت فعالانه‌ای داشته باشد.

صمیمانه امیدوارم که روابط فرهنگی بین دو ملت پررنگ‌تر شده و گفتمان بین فرهنگی جاری بستر را برای تقویت صلح و دوستی بین دو کشور هموارتر سازد.

مقدمه

علی اصغر مونسان

وزیر میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی

میراث فرهنگی کشورها با فعالیت‌های نهادهای فرهنگی همچون یونسکو و مشارکت و حضور کارشناسان کشورها در پروژه‌های مشترک علمی و برگزاری کنفرانس‌های بین‌المللی حامیان جهانی و بین‌المللی پیدا کرده است. این هم‌افزایی‌ها باعث رسیدن ملت‌ها به درک مشترک از میراث بشری شده است و اهالی علم و فرهنگ در همه‌جای جهان، در حفاظت از میراث همه جهان کوشش می‌کنند. اینجاست که تخریب میراث تاریخی بامیان افغانستان، سوریه و بین‌النهرین از سوی تندروها، در آتش سوختن کلیسای نوتردام در پاریس یا آتش‌سوزی موزه ملی برزیل قلب همه جهانیان را به درد می‌آورد.

این هم‌افزایی‌ها و درک مشترک از میراث فرهنگی باعث شده است که کشورهای مختلف جهان در حفاظت از میراث کشورهای دیگر به قدر توان بکوشند و با وجود شبکه گسترده قاچاق و فروش اشیای تاریخی در سطح جهانی، برخی از مجموعه‌ها به همت اهالی فرهنگ به موطن اصلی‌شان بازگردانده می‌شوند. خوشحالیم که در پرونده استرداد آجرهای لعابدار قلاچی بوکان شاهد الزام عملی کشور سوئیس به این همکاری‌ها بودیم و به صورت عملیاتی در راستای اجرای این قوانین بین‌المللی گام برداشتند. بی‌گمان این اقدام سازنده و آموزنده کشور سوئیس برای همه جهانیان درس بزرگی است که لزوم توجه به میراث فرهنگی جهانی، حفظ ارزش‌ها و موارث ملت‌ها و لزوم اتحاد جامعه جهانی برای حفاظت از آنها را به همگان یادآوری کرد.

خرسندیم که در آئین بازگشایی از نمایشگاه آجرهای استرداد بوکان از کشور سوئیس میزبان و همراه سفارت محترم کشور سوئیس در تهران و بوکان هستیم و موزه ملی ایران به برپایی این نمایشگاه هم در سطح ملی و هم در سطح محلی به صورت موازی بها داد و نمایش این آثار در موطن‌شان را نیز جزو برنامه و رسالت کاری خود قرار داد.

امیدواریم با این گونه اقدامات مردم کشورمان بیشتر به اهمیت چنین آثاری پی ببرند و خود میراث‌دار و میراث‌بان آثار سرزمین‌شان باشند و راه را بر سودجویان عرصه فرهنگ ببندند تا بیش از این نتوانند به این میراث ارزشمند لطمه وارد آورند.

این کاتالوگ به مناسبت استرداد ۵۱ قطعه آجر لعابدار قلاچی بوکان از کشور سوئیس و برگزاری نمایشگاهی از این آثار در موزه ملی ایران و موزه حقیقی بوکان در بهار ۱۴۰۰ خورشیدی از سوی موزه ملی ایران و با مشارکت موزه خصوصی ساریخانی، سفارت سوئیس در تهران، شهرداری بوکان و اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان غربی منتشر شد.

موزه ملی ایران

رئیس کل موزه: جبرئیل نوکنده

معاون امور فرهنگی: فریدون بیگلری

معاون اجرایی: امید کمالوند

گروه پژوهش: یوسف حسن زاده (رئیس)، مریم معتمدی نصر و

روشنک جهرمی

اداره معرفی ـ آموزش: نینا رضایی (رئیس)، مریم پناهی و لیلا

حیدرپور

اداره اموال فرهنگی ـ تاریخی: جواد نصیری (رئیس)، آمنه کوهی

روابط بین الملل: معصومه احمدی (مسئول) و مهرزاد خدایی

انتشارات: ام البنین غفوری

مسئول موزه ایران باستان: فیروزه سپیدنامه

بخش حفاظت و مرمت: پروانه سلطانی (مسئول)، مهنار

مردفکری، فرزاد گشایش و مارال داداش زاده

روابط عمومی: حسن مرادی و همکاران

یگان حفاظت: صادق عسکری و همکاران

حراست: رضا کیافر و همکاران

سفارت تهران در لندن:

سفیر: حمید بعیدی نژاد

مرکز امور حقوقی بین المللی نهاد ریاست جمهوری:

رئیس: حمیدرضا علومی یزدی

وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی

وزیر: علی اصغر مونسان

معاون میراث فرهنگی: محمدحسن طالبیان

اداره کل امور بین الملل: علیرضا ایزدی

امور حقوقی: ابراهیم شقاقی

اداره کل موزه ها و اموال منقول تاریخی ـ فرهنگی: محمدرضا کارگر

(مدیر کل)، ام البنین نعمت گرگانی، محمدرضا زاهدی، شراره

فرخ نیا و محسن دانا

حراست وزارتخانه: جواد جهانبانی (مدیرکل) و مهدی عسگری

(معاون)

روابط عمومی: علیرضا بای و همکاران

یگان حفاظت: سرتیپ امیررحمت الهی و همکاران

اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان

آذربایجان غربی

مدیر کل: جلیل جباری

معاون میراث فرهنگی: حسن سپهرفر

مسئول امور موزه های استان: رضا حیدری

یگان حفاظت استان: سرهنگ حسن محمدی و همکاران

امین اموال استان: ناهیده رضایی

روابط عمومی: کیوان نوروزی

همکاران در شهرستان بوکان

فرمانداری: محمد امین زاده (فرماندار)، آوات براخاصی (معاون

سیاسی امنیتی)، حسن خضری (بخشدار مرکزی) و جمال

محمدی (بخشدار سیمینه)

نماینده مردم بوکان در مجلس شورای اسلامی: انور حبیب زاده

شورای اسلامی شهر: علی قزلجی (رئیس)، احمد صالحی، حسن

صناعتی و خالد یوسفی

شهرداری: بابک رستم پور (شهردار)، محمد عباسی (معاون اداری

ـ مالی)، مجید غفاری و کریم مردانی

موزه حقیقی: نجم الدین خوشروش و نادر فرجی

میراث فرهنگی بوکان: شورش محمدپور (مسئول)، اسماعیل

رحیمی (یگان حفاظت)، صادق ابراهیمی آذر، رضا رحیمی و امید

احمدزاده

نیروی انتظامی: سرهنگ سلمان حیدری و همکاران

سفارت سوئیس در تهران:

سفیر: مارکوس لاینتر

دبیر اول: توماس ویدمر

مسئول رسانه ای و مترجم: میترا بهنام مجتهدی

سفارت تهران در سوئیس:

سفیر: محمدرضا حاجی کریم جباری

با سپاس ویژه از همکاری های: جرمی سكات، هانس روهرر،

وستا سرخوش (کرتیس)، اینا سندمن و ووتر هنکلمن

سرشناسه	:	نمایشگاه آجرهای لعابدار بوکان؛ استردادى از کشور سوئیس (۱۴۰۰ : تهران)
عنوان و نام پدیدآور	:	کاتالوگ نمایشگاه آجرهای لعابدار بوکان استردادى از کشور سوئیس / یوسف حسن‌زاده و جان کرتیس؛ عکس ندا طهرانى و نیما فکورزاده؛ برگزارکننده موزه ملی ایران و موزه حقیقی بوکان.
مشخصات نشر	:	تهران: موزه ملی ایران، ۱۴۰۰
مشخصات ظاهری	:	۱۲۰ ص. مصور (رنگی)، جدول.
شابک	:	۹۷۸ _ ۶۲۲ _ ۹۶۵۳۶ _ ۲ _ ۳ ریال؛ ۹۰۰۰۰۰
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
یادداشت	:	کتاب حاضر با مشارکت موزه خصوصی ساریخانی، موزه حقیقی، سفارت سوئیس در تهران، شهرداری بوکان و اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان غربی منتشر شده است.
موضوع	:	آجر لعابدار -- ایران -- بوکان -- تاریخ. Glazed Bricks -- Iran -- Bukan -- History
موضوع	:	جشنواره‌ها -- ایران -- بوکان Festivals -- Iran -- Bukan
موضوع	:	تپه قلاچی -- آثار تاریخی Tappeh Qalaichi (Iran) -- Antiquities
موضوع	:	ایران -- شاهان و فرمانروایان -- تاریخ -- پیش از اسلام -- مقاله‌ها و خطابه‌ها
شناسه افزوده	:	حسن‌زاده، یوسف، ۱۳۶۰- ، گردآورنده
شناسه افزوده	:	کرتیس، جان، ۱۹۴۶ - م.، گردآورنده Curtis, John, 1946 _
شناسه افزوده	:	حسین طهرانی، ندا، ۱۳۵۸ - عکاس Hossein Tehrani, Neda
شناسه افزوده	:	محمدی فکورزاده، نیما، عکاس Mohammadi Fakoorzadeh., Nima
شناسه افزوده	:	موزه ملی ایران National Museum of Iran
شناسه افزوده	:	موزه حقیقی بوکان Haghighi Museum, Boukan
رده‌بندی کنگره	:	TP 832
رده‌بندی دیویی	:	444/666
شماره کتابشناسی ملی	:	7624824

آذربایجان غربی

شهرداری بوکان

موزه حقیقی

موزه حقیقی

موزه ملی ایران

موزه ملی ایران

موزه ملی ایران

کاتالوگ نمایشگاه آجرهای لعابدار بوکان استردادى از کشور سوئیس

نویسندگان : یوسف حسن‌زاده و جان کرتیس

عکس : ندا طهرانى و نیما فکورزاده

طرح جلد : ئاسو مام‌زاده

مدیر هنری کتاب : نیما فکورزاده

ناظر فنی چاپ : موسسه بلوط نقره‌ای

ناشر : موزه ملی ایران

شمارگان : ۱۰۰۰ نسخه

سال و نوبت چاپ : اول / ۱۴۰۰

قیمت : ۹۰۰٫۰۰۰ ریال

شابک : ۹۷۸. ۶۲۲. ۹۶۵۳۶. ۲. ۳

تهران، خیابان امام خمینی، خیابان سی تیر، خیابان پروفیسور رولن، پلاک ۱، موزه ملی ایران

تلفن: ۴ - ۶۶۷۰۲۰۶۲ (۰۲۱) وبگاه: www.irannationalmuseum.ir

به نام خدا

کاتالوگ نمایشگاه
آجرهای لعابدار بوکان
استرداد از کشور سوئیس

یوسف حسن زاده و جان کرتیس

۱۴۰۰

The catalog Exhibition of
**The Repatriated Boukan
Glazed Brick Collection**
from Switzerland

Yousef Hassanzadeh and John Curtis

Boukan: | Tehran:
Haghighi Museum | Iran National Museum

THE
SARIKHANI
COLLECTION

Iran National Museum

MCTH